

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

HƏMİDLİ TARYEL ƏLİOSMAN oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“YENİ UÇOT STANDARTLARINA ƏSASƏN AKTİVLƏRİN
QİYMƏTLƏNDİRİMƏSİ VƏ UÇOTUNUN
MODELLƏŞDİRİLMƏSİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060402 “Mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.d.,prof.Daşdəmirov Ə.İ

i.e.d.,prof.Daşdəmirov Ə.İ

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof.Səbzəliyev S.M

BAKİ - 2015

Mündəricat

Giriş.....	3
I Fəsil. Aktivlərin və mülkiyyətin qiymətləndirilməsinin iqtisadi məzmunu və nəzəri əsasları	8
1.1 Aktivlərin və onların qiymətləndirilməsi haqqında elmi baxışların sistemləşdirilməsi.....	8
1.2 Balans prinsipləri əsasında mülkiyyətçi tərəfindən aktivlərin müstəqil qiymətləndirilməsinin mühasibat uçotu modeli.....	15
1.3. Aktivlərin tarixi qiymətləndirilməsinin balans modeli.....	19
II Fəsil. Sıfır balans hesabatlarından istifadə edilən şəraitdə mülkiyyətin qiymətləndirilməsi.....	26
2.1. Alternativ, arbitraj və aktuallaşdırılmış qiymətləndirmənin mühasibat modeli.....	26
2.2. Aktivlərin kapitallaşdırılmış gəlirlərə diskontlaşdırılmış pul axınına görə qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli.....	34
2.3.Fəaliyyətdə olan müəssisənin qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli.....	39
III Fəsil. Firmanın qiymətləndirilməsində sıfır və ləğvetmə balans hesabatları sistemlərindən istifadə.....	46
3.1. Mülkiyyətin idarə olunmasında sıfır və ləğvetmə balans hesabatları.....	46
3.2.Mülkiyyətin idarə olunmasında sıfır balans hesabatlarının tərtibi və istifadəsinin iqtisadi mexanizmi.....	53
3.3. Mülkiyyətin bölüşdürülməsi və sanasiyalarda (qaydaya salınmasında) ləğvetmə balans hesabatları sistemi.....	59
Nəticə.....	68
Ədəbiyyat siyahısı.....	73

Giriş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin başlıca problemi iqtisadiyyatı bazar münasibətləri relsinə keçirmək, onun sabit və səmərəli inkişafını təmin etməkdən ibarət idi. Bunun üçün keçən əsrin ortalarından başlayaraq ciddi və müntəzəm islahatlar həyata keçirildi. İqtisadiyyatda müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, torpaq islahatlarının aparılması və onun başa çatdırılması, xarici investisiyanın cəlb olunması bunun üçün müvafiq iqtisadi və normativ bazanın yaradılması, iqtisadi mexanizimlərin bazar iqtisadiyyatına uyğun işlənilib hazırlanması və s. tədbirlər həmin iqtisadi islahatların tərkib hissəsidir. Bütün bunlar, habelə xarici ölkələrlə, firmalarla, şirkətlərlə sıx əməkdaşlıq iqtisadi inteqrasiyanın güclənməsi və bunların nəticəsi kimi iqtisadi informasiyanın hədsiz artması yeni bazar mexanizimlərində istifadə olunması zəruriliyini artırdı. Belə mexanizimlərdən biridə mühasibat uçotu və hesabatıdır. Mühasibat uçotunun da beynəlxalq standartlara cavab verməsi üçün əməli tədbirlərin görülməsi zərurəti qaçınılmaz oldu ki bunun üçündə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Bu tədbirlərdən ən başlıcası isə 2004-ci ildə "Mühasibat uçotu haqqında" qanunu misal göstərmək olar. Bu qanunun qəbulu artıq ölkəmizdə beynəlxalq standartlar əsasında MMUS-nın hazırlanması üçün yaxşı zəmin yaratdı.

Ölkəmizdə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi ilə əlaqədar mühasibat uçotunun bu və ya digər həlqələrində beynəlxalq standartlar uyğunlaşdırılması ölkəmizin uçot sisteminin əsas vəzifələrindən biridir. Belə ki, əgər son hesabatları beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə hazırlamaq istəyiriksə bu hesabatların hazırlanmasına qədər olan mərhələləridə onun tələblərinə uyğunlaşdırmalıyıq. Bu və ya digər dediyimiz həlqələrə nəzər yetirsək əsas həlqələrdən biridə hesabatların əsasını təşkil edən aktivlər və onların qiymətləndirilməsidir. Aktivlər hal hazırda müəssisədə mövcud olan və gələcəkdə müəssisəyə gəlir gətirəcək dəyə tərif

veririksə hal hazırda müəssisədə mövcud olan aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir

Bildiyimiz kimi maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının əsas məqsədi istifadəçilərə düzgün və dolğun məlumat verməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq daxili və yaxud kənar istifadəçilər maliyyə hesabatlarına nəzər yetirdikdə onlar ilk öncə müəssisənin aktivləri və onların ümumi çəkisi ilə maraqlanırlar.

Digər bir yandan müəssisələrin düzgün idarəetmə qərarları qəbul etməsi üçün aktivlərin ümumi çəkisinin müxtəlif dövrlərlə müqayisəsi, balansın likvidliyinin müəyyən edilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bunlarında ədalətli və düzgün müəyyən edilməsi isə aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Yuxarıda sadaladıqlarımızı nəzərə alsaq mövzunun aktuallığını və daimi olaraq öyənilməyə açıq olmasını görmüş olarıq.

Tədqiqatın öyrənilmə vəziyyəti. Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində bütövlükdə uçot və hesabat sistemində ciddi dəyişikliklər baş vermiş, həmin sistem müəyyən dərəcədə beynəlxalq standartlara və prinsiplər əsasında tənzimlənməyə başlanmışdır. Ancaq araşdırmalar göstərmişdir ki aktivlərin qiymətləndirilməsi və modelləşdirilməsi daimi dəyişkən olduğu üçün onların öyrənilməsində müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş və öyrənilmişdir. Bu problemin həllində dünya iqtisad elminin inkişafında böyük rol oynamış R.Entoni, C.Ris, Müller Q, Nidz V.İ, Van Breda M.F. MDB məkanında bu məsələnin həlli ilə məşğul olan alimlərdən N.A. Blatov, V.İ. Barilenko, O.V.Qolosov, P.S. Bezrukix, N.A Breslavçeva, V.V. Kovalev, N.P. Kondrakov, O.İ. Kolvax, Z.V. Kiryanova, M.İ.Kuter, N.T. Labinçev, V.D.Novodvorskiy , VF Paly, V.İ Petrov, F.B Ripoll-Zaragoza, Y. Sokolov, , A.N Chorin, A.D. Şeremet. Respublikamızda bu məsələnin həlli ilə bağlı müxtəlif dövrlərdə A.F Musayev, S.M Yaqubov, V.İ.İsayev, S.M.Səbzəliyev, F.M.Quliyev, Q.Ə. Abbasov, S.M. Quliyev məşğul olmuşdur.

Yuxarıda sadalanan alimlər aktivlərin qiymətləndirilməsi mövzusunun öz dövrlərinə uyğun şəkildə öyrənmiş və tədqiq etmişdir. Ancaq Beynəlxalq Standartlara ölkəmizin yeni keçidi ilə əlaqədar olaraq bu mövzunun öyrənilməsi demək olar ki, hələ yeni tədqiq olunmağa başlanılmışdır, yalnız müəyyən elmi məqalələrdə və tezislərdə məsələnin tədqiqinə rast gəlmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Disertasiya işinin başlıca məqsədi Yeni mühasibat standartlarının əsas xarakterik xüsusiyyət olan düzgün əks etdirmə prinsipinə əsasən aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsi və uçotunun modelləşdirilməsi istiqamətində konkret praktiki araşdırmaların aparılması və aparılan araşdırmalara əsasən elmi nəticələrin əks olunmasıdır.

Yuxarıdakı məqsədin həyata keçirilməsi üçün bir sıra vəzifələr yerinə yetirilməlidir ki, onlarda aşağıdakılardır:

- Müəssisə fəaliyyətinin əsasını təşkil edən aktivlərin qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq və yerli təcrübədə səsləndirilmiş mülahizələrin sistemləşdirilməsi;

- Yeni uçot standartlarına əsasən aktivlərin qiymətləndirilməsi üzrə modellərin hazırlanması və praktikada tətbiqi məsələlərinin öyrənilməsi;

- Sıfır və ləğvetmə balansları əsasında müəssisənin yenidən qurulması və onun ləğv edilməsinin həyata keçirilməsi

Tədqiqatın predmeti və metodu. Disertasiya işinin predmeti aktivlərin qiymətləndirilməsi sahəsində elmi fikirlər və onların sistemləşdirilməsi, sahibkarlar tərəfində azad qiymətləndirmə əsasında aktivlərin qiymətləndirilməsi, tarixi qiymətləndirmə üzrə mühasibat modelinin öyrənilməsi, yeni uçot standartlarına əsasən aktivlərin qiymətləndirilməsinin əsasının öyrənilməsi, qiymətləndirmə prosesində qanunvericiliyə əməl olunmasının səviyyəsi, modellərin qurulması zamanı istifadə olunan göstəricilərin müəyyən olunmasıdır. Tədqiqat zamanı həm yerli təcrübədə həm də beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan bir sıra metodlardan istifadə

olunmuşdur. Bunlara misal olaraq, təsnifat qrupları, sorğu, modelləşdirmə, üfüqi və şaquli təhlil və s. misal göstərmək olar.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı kimi bir sıra ASC və MMC-lər seçilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin, Maliyyə nazirliyinin, ACCA və bir sıra Açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərin maliyyə hesabatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Yeni uçot standartları əsasında hazırlanan maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların düzgün və dəqiq əks olunması məqsədilə aktivlərin qiymətləndirilməsi metodlarının öyrənilməsi və modellərinin hazırlanmasından ibarətdir. Dissertasiya işinin elmi yeniliklərini aşağıdakılar təşkil edir:

- Maliyyə hesabatlarının istifadəçilər tərəfindən aydın başa düşülməsi məqsədilə aktivlərin təsnifatının aparılması ;

- Müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində onun fəaliyyətinin yenidən qurulması üçün ləğvetmə və sıfır balans hesabatlarının praktikada tətbiqi;

- fəaliyyətdə olan müəssisənin qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli, müxtəlif şəraitdə sıfır və ləğvetmə balans hesabatları mexanizminə istinad etməklə aktivlərin nominal və real hissələrinin qiymətləndirilməsi modellərinin tərtibi;

- mülkiyyətin idarə edilməsində sıfır və ləğvetmə balans hesabatlarından istifadənin mühasibat mexanizmini açıqlamaq;

- Aktivlərin qiymətləndirilməsinin nəticəsinə görə hazırlanmış hesabatların yeni uçot standartlarına əsasən hazırlanması.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin həcmi komputer yazısı ilə 75 səhifəni əhatə edir.

İşin əsas məcmunu.

-birinci fəsildə aktivlərin iqtisadi mahiyyəti və mühasibat uçotunun məqsədləri üçün analitik məlumatların sistemləşdilməsi, sahibkar tərəfindən azad qiymətləndirmə və tarixi qiymətləndirmə modelləri şərh olunur;

-ikinci fəsildə sıfır balans hesabatlarından istifadə olunan şəraitdə mülkiyyətin qiymətləndirilməsində istifadə olunan balans modelləri haqqında məlumat verilir.

-üçüncü fəsildə isə sıfır və ləğvetmə balans hesabatlarından istifadə və onların tərtibi haqqında məlumat verilir.

Magistr dissertasiyasının nəticə hissəsində tədqiqat prosesində aparılan araşdırmaların, təhlillərin, hesabatların, fikir və mülahizələrin yekunu olaraq ümumiləşdirilmiş şəkildə təklif və tövsiyələr edilir.

Ədəbiyyat siyahısı bölməsində isə tədqiqatın aparılması zamanı istifadə olunan ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir.

I Fəsil. Aktivlərin və mülkiyyətin qiymətləndirilməsinin iqtisadi məzmunu və nəzəri əsasları

1.1 Aktivlərin və onların qiymətləndirilməsi haqqında elmi baxışların sistemləşdirilməsi

Tədqiqatlar göstərir ki, mövcud olan xarici və ölkə iqtisadi ədəbiyyatlarında uçot və hesabatın nəzəri məsələlərinə dair dərsləklərdə, monoqrafiyalarda, məqalələrdə və digər mənbələrdə aktivlərin tam geniş şəkildə tərfi verilməmişdir. Belə ki, aktivlərin iqtisadi mahiyyəti yalnız onların ayrı-ayrı tərkib hissələrinin, bu və ya digər hesabat formalarında əks etdirilmə xüsusiyyətinə görə iqtisadi xarakteristikası verilmişdir. Başqa cür ifadə etsək aktivlər bütöv bir kateqoriya kimi tədqiq edilib qiymətləndirilməmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, son dövrlərə qədər respublikamızda dərc olunan uçot və hesabat dair dərslək və dərs vəsaitlərində "qeyri-maddi aktivlər" istisna olmaqla aktiv anlayışı ümumiyyətlə işlədilmirdi.

Bundan başqa onu da qeyd etmək lazımdır ki, uçotun nəzəri əsası olan iqtisadi nəzəriyyədə də sözügedən anlayışa demək olar ki, rast gəlinmir, onlar müəssisədə mövcud olan iqtisadi resurslar, əmək vasitələri, əsas kapital və ya dövriyyə kapitalı və s. kimi təqdim edilir. Odur ki, hal hazırda nə iqtisadçı alimlər nə də uçot və hesabatla məşğul olan praktiklər arasında aktivlərin mahiyyəti və funksiyası barədə yekdil fikir formalaşmamışdır.

Çox təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotu və hesabatını tənzimləyən müxtəlif səviyyəli normativ sənədlərdə də aktivlərlə bağlı bu məsələ tələb olunan qədər açıqlanmayıb. Yalnız Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş Milli Mühasibat Uçotu Standartlarında bu məsələ müəyyən qədər öz əksini tapmışdır.

Araşdırmalarda hər hansı iqtisadi resursun aktiv kimi qəbul edilməsi onun mülkiyyət mənsubiyyəti ilə şərtləndirilir. Ancaq bizim fikrimizcə əsas məsələ aktivin kimə məxsus olması deyil, ondan istifadə edilərək əldə olunan səmərənin

üzərində kimin nəzarət etməsidir. Deməli buradan belə qənaətə gəlmək olar ki aktivlərin müəssisə tərəfindən qiymətləndirilməsində başlıca meyar ondan gələcəkdə əldə ediləcək iqtisadi səmərədir. Bu zaman aktivin formasının və yaxud maddiliyinin heç bir mənası yoxdur.

Milli Mühasibat Uçotunda aktivlər bu yanaşma tərzilə baxılmış və qiymətləndirilmişdir.

Aktivləri maliyyə hesabatlarında əks etdirmək üçün onların iki əsas konsepsiyasını fərqləndirmək lazımdır: iqtisadi və hüquqi

Həmin konsepsiyaya görə aktivlərin təsnifatı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Mühasibat balans konsepsiyasına görə təşkilatın

aktivlərinin təsviri

Cədvəl 1.1

	Statik balans	Dinamik balans
İqtisadi konsepsiya	Təşkilatın təsərrüfat Vəsaitləri	Gələcəkdə gəlir gətirəcək xərclər
Hüquqi konsepsiya	Təşkilatın mülkiyyətində olan vəsaitlər	Təşkilatın gəlir əldə etməyə imkan verən bütün vəsaiti

Yuxarıda qeyd olunan statik balans demək olar ki, hazırda ölkəmizdə tətbiq olunmur. Hal-hazırda qiymətləndirmənin əsas meyarı kimi aktivə çəkilən xərclər (maya dəyəri) və ya onun əldə olunma dəyəri hesab olunur.

XX-ci əsrin əvvəllərində E.Şmalenbax (1909) və yaxud X.R.Xamveld (1927) kimi alimlər mühasibat uçotunun tarixi rolunu kommertsantın mülkiyyətinin qiymətləndirilməsində deyil, başlıca mənada rentabelliyn qiymətləndirilməsində görürdülər.

Belə bir şəraitdə xidmətlərin necə bir axını kimi aktivlərin qiymətləndirilməsi realılıqla ziddiyyət təşkil etmir və məntiqlidir.

Hansı ki, mühasibat uçotu üzrə 15-ci Beynəlxalq konqresin materillərində qeyd olunan müasir balans nəzəriyyəsinə görə hesabat dövrünün axırına və əvvəlinə xalis aktivlər arasındakı fərq qlobal rentabelliği təcəssüm etdirir.

İkinci konsepsiyaya görə aktivlər özündə müəssisəyə gəlir gətirən və müəssisədə mövcud olan resursları əks etdirir

Müəssisənin aktivlərinin qiymətləndirilməsində başlıca məqsəd onların faydalı istifadəsindən olan mənfəəti müəyyən etməkdir. Axı nəzəri cəhətdən qiymət yeni yaradılan dəyərin pulla ifadəsidir. Əgər mənfəət yeni yaradılan dəyərin bir hissədirsə və ya onun hamsıdırsa onda bu o deməkdir ki, aktivlərin özünün qiymətləndirilməsi yeni yaradılan dəyərin ölçüləmsi üçün lazımdır. Deməli aktivlərin qiymətləndirilməsi mənfəətin həcmi nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlir. Belə mənfəət hələ reallaşdırılmaya bilər, lakin onu mücərrəd şəkildə kəmiyyəti müəyyən edilməlidir və bu gələcək praktiki qərarların qəbul edilməsi üçün vacibdir.

Praktiki cəhətdən yeni mühasibat nöqtəyi nəzərindən mənfəətin hesablanması üçün ilk növbədə xərclərlə gəlirləri müqayisə etmək lazımdır. Bu halda xərclər aktivlərin əldə ediləmsi üçün sərf edilmiş kapitaldır ki, onun istifadəsi müəyyən dövr ərzində gəlir gətirəcəkdir. Deməli həmin kapitalın sərfi nəticəsində əldə edilmiş aktivlərin qiyməti sərf edilmiş həmin kapitalın yaxud xərcləri məbləğinə bərabər olmalıdır. Qeyd edildi ki, hər bir müəssisə gəlir əldə etmək üçün xərc çəkir.

Beləliklə gəlirlərlə xərcləri müqayisə etməklə hər hansı dövr üçün konkret əməliyyatlardan əldə edilmiş gəliri (mənfəəti) müəyyən etmək olar.

Mənfəət elə bir anlayışdır ki, o təkcə bir müəssisəni deyil digər təşkilatları hüquqi və fiziki şəxsləri də maraqlandırır. Onların da mənfəətdən müəyyən bir maraqları vardır. Belə ki, investorlar müəssisəyə kapital qoymaqla həmin mənfəətin bir hissəsini əldə etməyə çalışırlar. Sözsüz ki, investorlar müəssisəyə kapital qoymaqla nəin ki, təkcə öz maraqlarını eləcədə həmin müəssisənin maraqlarını təmin etmiş olurlar. Deməli, müəssisə aktivlərini qiymətləndirilməsi vasitəsi ilə investorları maraqlandırmaq əsasında öz əlavə maraqlarını da təmin etmiş olur.

Lakin aktivləri qiymətləndirilməsinin zəruriliyi təkcə yuxarıda sadalanan məqsədlə bağlamaq olmaz. Aktivlərin qiymətləndirilməsi aşağıdakı məsələlərin həlli üçün vacibdir.

-Müəssisə maliyyə hesabatında lazımı informasiyanın formalaşması və interpretasiyası üçün;

-Çəkilməmiş xərcləri, deməli, məhsulun, iş və xidmətin real maya dəyərini hesablamaq və qiymət siyasətini formalaşdırmaq üçün;

Müəssisənin maliyyə nəticələrini və maliyyə vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün;

- Müəssisənin bazar qəyərini (qudvili) müəyyənləşdirmək üçün;

-Bir sıra strateji məsələlərin həllinə düzgün strateji qərarlar qəbul etmək üçün ;

-Bir çox vergilərin hesablanması üçün baza göstəricilərinin düzgün müəyyən edilməsi;

Bizim fikrimizcə aktivlərin maddi varlığına görə qiymətləndirilməsi heç də düzgün deyil. Sadəcə aktivlərin təsnifatı üçün onları maddi və qeyri maddi aktivlərə ayırmaq düğündür. Burada maddi aktivlərə torpaq, tikili və avadanlıqlar, qeyri-maddi aktivlərə isə nou hou, lisenziyalar, və maliyyə aktivlərinin misal göstərmək olar

Müəssisələr öz uçot siyasətlərində torpaq, tikili və avadanlıqların dəyərinin istehsal olunmuş məhsula keçirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Tanınmış iqtisadçılardan biri olan A Kolmes əmlakın tədricən köhnələməsindəki fərqləri təsnifat əlaməti kimi təklif edir. O, yazır: "dəyərini tamamilə keçirməyən torpaq sahələri ilə yanaşı uzun müddət ərzində keçirilən və qısa bir müddət ərzində keçirilən kimi əmlaklar da vardır". Onların dəyərinin necə keçirilməsini əsaslandırmaq üçün onları verilən əlamətə görə fərqləndirməklə ayrı-ayrı əmlak hesablarının açılması məsləhət görülür.

Müxtəlif alimlərin fikirlərini cəmləşdirmək və Beynəlxalq Uçot Standartlarının aktivlər haqqında qoyduğu tələbləri öyrənməklə aktivlərə

təşkilata gələcəkdə fayda vermək iqtidarında olan və hal hazırda istər maddi, istər qeyri maddi olaraq təşkilatda mövcud olan və onun tərəfindən nəzarət edilən, keçmiş fəaliyyət nəticəsində yaranan resurslar kimi tərif vermək olar.

Müxtəlif dövrlərdə aktivlər haqqında elmi fikirlərin sistemləşdirilməsi və onların praktik cəhətdən əsaslandırılması üçün müxtəlif analitik icmallaşdırmalar aparılmış və tətbiq olunmağa çalışılmışdır. Bu zaman Firmanın dəyərinin BMUS-na əsasən ədalətli və düzgün təyin etməyə imkan verən aktivlərin qiymətləndirilməsinin müxtəlif modellərinin yaradılması və praktikada tətbiq olunması başlıca problem kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bizim hazırladığımız modellər üzrə 24 müxtəlif elmi konsepsiyanın tədqiqi müxtəlif konsepsiyaları 4 parametr üzrə qruplaşdırmağa imkan vermişdir:

- elmi konsepsiya (tarixi və futurist)

- nəticəni təyin etmək üçün istifadə olunan yanaşma: gəlirlər (xərclər, aktiv) kreditor borcu;

- nəticəyə nail olmaq nöqtəyi nəzərinə qiymətləndirmənin məqsədi;

- aktivlərin və əmlakı müvafiq qiymətləndirilməsinin tətbiqi şəraiti;

Aktivlərin yuxarıda göstərilən parametrlər üzrə müxtəlif qiymətləndirmə növlərinin sistemləşdirilməsi nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, qiymətləndirmə problemi üzrə çoxlu sayda fikir və nəzəriyyələri aktivlərin idarə edilməsi nöqtəyi nəzərinə 7 əsas elmi istiqamətdə qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur:

- balans prinsiplərinə istinad etməklə sahibkar tərəfində azad qiymətləndirmə;

- alış qiyməti ilə tarixi qiymətləndirmə ;

- alternativ qiymətləndirmə;

- diskontlaşmış pul axını ilə qiymətləndirmə;

- zəruri və arbitraj qiymətləndirmə;

- minimal qiymət konsepsiyası ;

-kompleks qiymətləndirmə nəzəriyyəsi üzrə.

Aşağıdakı cədvəldə aktivlərin qiymətləndirilməsi üzrə elmi baxışları onların müəllifləri və bu qiymətləndirmənin məqsədləri sistemləşdirilmiş şəkildə verilmişdir.

Bizim nöqteyi nəzərimizdən mühasibat uçotunda istifadə olunan qiymətləndirmə növlərinin təhlili müəssisənin iqtisadi rifah halının müəyyənləşdirilməsi məsələsini həll etməli digər tərəfdənsə müəssisə gəlirlərinin məbləğinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verməlidir, o gəlirlərki müəssisəyə və onun ödəmə qabiliyyətinə zərər vermədən istifadə oluna bilər. Qiymətləndirmə sistemini və onu çalışma mexanizmini təhlil edərkən əsasən yuxarıda göstərilən ideyanı göz önündə saxlamaq lazımdır. Analtik təhlil və elmi baxışların sistemləşdirilməsi bizi belə bir nəticəyə gətirir ki, bu fikirlər tarix və futuristik konspeşiyalara əsaslanır. Aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsinin aparılması və qiymətləndirmənin mahiyyətinin tam dərk olunması üçün müxtəlif ölkə alimlərinin aktivlərin qiymətləndirilməsi haqqında fikirlərinin cədvəl şəklində hazırlayaraq daha yığcam şəkildə təqdim etmişik.(cədvəl1.3)

Burada cədvəlin 1-ci sütununda aktivləri qiymətləndirilməsi üzrə elmi baxışları qruplaşdıraraq 7 qrup şəklində təqdim etmişik.

2-ci sütunda hər bir qiymətləndirmə üzrə baxışların tərəfdarları qeyd olunmuşdur;

3-cü sütunda isə hər baxış qrupu üzər elmi konsepsiyalar öz əksini tapmışdır;

4-cü sütunda hər bir qiymətləndirmə üzrə nəticələrin müəyyən olunması üçün informasiya mənbələri göstərilmişdir;

5-ci sütunda Aktivlərin hansı məqsəd üçün qiymətləndirilməsindən asılı olaraq bir növ hansı qiymətləndirmə növünün seçilməsi öz əksini tapmışdır;

6-cı sütunda isə qiymətləndirmənin hansı situasiyada tətbiq olunması və nəticəsi öz əksini tapmışdır

Aktivlərin qiymətləndirilməsi üzrə elmi baxışlar	Müəlliflər	Elmi konsepsiya (Tarixçilər, futuristlər)	Nəticənin müəyyən edilməsi üçün yanaşma	Nəticə baxımından qiymətləndirilməsi məqsədi	Təbiiqi şərtləri
1.Sahibkar tərəfindən qiymətləndirmə	D.Pietro, Q.Simon, E.Con-son, E.Kuper, T.Velton, B.Bolcano, R.Rayş	Tarixi (alış qiymətləndirilməsi) subyektiv yanaşma manin təsiri ilə	Gəlirlər/xərclər təyinedici hesabat mənfəət zərər	Əmlak tərfi.Qiymətləndirmə orta rol oynayır	Mülkiyyətçilərin nəticələrinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur, Onların maraqlarını qoruyur
2.Alış qiymətlə tarixi qiymətləndirmə	L.Paçolli, Fişer, V Osbar, Qerstner, Auquşpurt, Savari, A.Qilbo	Alış qiymətlə tarixi qiymətləndirmə	Gəlirlər/xərclər təyinedici hesabat mənfəət zərər	Mülkiyyət dəyişiklikləri müəyyən edilməsi.	1.Son alışların qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur, 2.Sabit qiymət səviyyəsi və ya aşağı infilyasiya
3.Alternativ qiymətləndirmə	Britton, V.Le Kutr, A.Şeffle	Futurizm	Aktiv/kreditor Borc balansda müəyyən edilir	Qərar qəbul edilməsi prosesində maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması	1.Yeni alternativ bazarlara daxil olma imkanı 2.Yeni məhsulların yayılmasının marketing araşdırmaları
4.Diskontlaşmış pul axını qiymətləndirmə	E.S.Hendriksen, M.F.Van Breda, D.Malone	Futurizm	Aktiv/kreditor Borc balansda müəyyən edilir	Global maliyyə nəticəsinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif inter pretasiyası	1.Geləcek xeyli alimlər 2.Firmanın gələcək dəyərinin müəyyən edilməsi. 3. Sifir balans hesabatlarnın istifadəsi.
5.Zəruri və arbitraj qiymətləndirmə	D.Bleyk, V Horn, S Ross	Futurizm	Aktiv /kreditor borcları	Ekstremal situasiya larda müəssisənin dəyərinin müəyyən edilməs	1.Bazar və gəlirin ziddiyəti şəraitində investisiya siyasəti 2.Reabilitasiya Muəssisənin ləğvi
6.minimal qiymət konsepsiyası	R.Entoni Ris	Futurizm üstünlüyü konsepsiyası	Aktiv /kreditor borcları	Mühafizəkar prinsiplərə əsaslanaraq maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi	Auditorların hesabatı təsdiqləməsi zəruridir
7.Kompleks qiymətləndirmə nəzəriyyəsi üzrə	E.S.Hendriksen, M.F.Van Breda	Futurizm multifaktor	aktiv(müxtəlif qiymətləndirmələr) /kreditor borcları	Mühasibat uçotu qiymətləndirilməsinin müxtəlif hallarda istifadəsi	1.Geələcek pul daxil olmalarının etibarlı qiymətləndirilməsi daxil olmalarının etibarlı qiymətləndirilməsi

1.2 Balans prinsipləri əsasında mülkiyyətçi tərəfindən aktivlərin müstəqil qiymətləndirilməsinin mühasibat uçotu modeli

Cari mühasibat uçotunun, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin, daxili və xarici idarəetmənin maliyyə menecmentində rəhbərliyin müəssisə idarəetməsi üçün hazırladığı qiymətlərdən geniş istifadə olunur.

Göstərilən qiymətlər iki kateqoriyaya bölünür:

- nisbi qiymətlər (uçot təbiətli daxili qiymətlər, nominal, hesablanmış, preyskurant, smeta qiymətləri, orta qiymətlər, normal uçot qiymətləri, normativ-tənzimləyici uçot qiymətləri), FIFO, LIFO;

- mütləq qiymətlər (satış müqavilə qiymətləri, bazar qiymətləri, reqlamentləşdirici qiymətlər, yerli qiymətlər, likvidlik halında satış qiymətləri, firmanın satış qiymətini nəzərə alan cari qiymətlər, minimal qiymətlər).

İlk dəfə belə təsnifata diqqət yetirən və mühasibata gətirən Fridrix Laytner olmuşdur. Müvafiq qiymətlərin tətbiq edilməsi zərurəti mühasibat uçotunda idarəetmə funksiyalarının reallaşdırılması ilə əlaqədar, xüsusilə də istehsal və idarəetmə uçotunda və eləcə də proqnoz tərtibində yaranan məsələlərlə bağlı qərar qəbul edilməsi zamanı yaranmışdır.

Adıçəkilən qiymət növlərinin istifadəsi əsasən inflyasiya gözləntiləri zamanı və müxtəlif iqtisadi hallarda nominal və real qiymətlər arasında fərqin müəyyən edilməsi üçün xüsusilə vacibdir.

Nominal qiymətləndirmə -iqtisadi kəmiyyət indeksi olub inflyasiyanın təsiri nəzərə alınmadan hesablanır.

Real qiymətləndirilmə- iqtisadi kəmiyyət indeksi olub inflyasiyanın təsiri nəzərə alınmaqla hesablanır.

Qiymətləndirmənin şərti tətbiqi şərti nəticələr çıxarılmasına səbəb olur, belə ki maya dəyərini təsərrüfat deyil, mühasib tərəfindən istifadə edilən

üsulların mükəmməlliyi müəyyən edir. Müvafiq olaraq uçot nəticələrində hər zaman doğru olmaya bilər.

Zappa qeyd edirdi ki, balans elementlərinin qiymətləndirilməsində təkcə mühasibat qeydiyyatı üsullarını geniş tətbiq etməklə kifayətlənmək olmaz, eləcədə hesablamanın statistik metodlarına, xüsusəndə amortizasiyanın müəyyən edilməsi, əmtəə qalıqlarının dəyərinin müəyyən edilməsi məsələlərinə diqqət yetirilməlidir. Bu yanaşmanı inkişaf etdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olarki, saldonun hesabdən çıxarıldığı deyil, əksinə hesaba daxil edildiyi bütün hallarda söhbət mühasibatdan deyil statistikadan gedir.

Həqiqətdə belə nəticəyə gəlmək olarki müəssisə kapitalının qiymətləndirilməsini Zappa özlüyündə statistika ilə əlaqələndirirdi, və yaxudda belə ehtimal edirdi ki, o mülkiyyətçi tərəfindən investisiya edilmiş dəyərdən deyil, gözlənilən gəlirin həcmindən asılıdır.

Subyektiv qiymətləndirmə yanaşmalarının əsasında A.Kalmesin özündə siyasi iqtisadın iddialarını əks etdirməyən tənzimləyici uçot qiymətləndirilməsi haqqındakı təsəvvürləri durur. Bu yanaşma xarici halların və qarışıq hesabların qarşısını almaq istəyi ilə dikte olunur. Bu yanaşma muhasibat uçotunda dərin iz buraxmış və yaşadığımız dövrə qədər gəlib çatmışdır. Belə ki, uçot qiymətlərinin mənbəyi alış yaxud satış qiymətləri ola bilər, lakin bütün hallarda onlar iqtisadi məlumatların sabitliyini, maliyyə nəticələrinin dayanıqlığını (zahirən belə görünsədə) təmin etmişlər.

Balans prinsipləri əsasında mülkiyyətçi tərəfindən aktivlərin müstəqil qiymətləndirilməsinin mühasibat uçotu modelinin hazırlanması və istifadə olunmasının sonuncu mərhələsində uçot həlledici rol oynayır.

Balans prinsipləri əsasında mülkiyyətçi tərəfindən aktivlərin müstəqil qiymətləndirilməsinin mühasibat uçotu modelin özündə 5 bloku birləşdirir:

1-ci blok : Aktivlərin müstəqil qiymətləndirilməsinin təsnifatı özündə nəzəriyyə və təcrübədə istifadə edilən 17 qiymət növünü müəyyən edir.

Müasir şəraitdə subyektiv qiymətləndirmələr geniş vüsət almışdır, hansı ki nəticələrin şərtiliyinə gətirib çıxarır. Bu mövqeyə hələ 19-cu əsrin sonlarında A.R.Nippa diqqət yetirmişdir.

2-ci blok: Mühasibat uçotunun prinsipləri. Dissertantın nöqteyi nəzərindən dünya iqtisadiyyatında istifadə edilən 25 mühasibat uçotu prinsipindən məhz aşağıdakıları qiymətlərin modelləşdirilməsində istifadə olunmalıdır: ehtiyatlılıq, əhəmiyyətlilik, fəaliyyətin davamlılığı, müsbət yaxud mənfi qudvil.

3-cü blok: Qiymətləndirmə metodları ilə müvafiq iqtisadi proseslər və onların nəticələri arasında yaxın əlaqələrin vacibliyi üzərində qurulub.

4-cü blok: Mütləq aktiv-modelin mərkəzi olub, qoyulan məsələdən asılı olaraq mühasibat, likvid və “0” balans hesabatlarına əsaslanaraq xalis aktivlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

5-ci blok: Mühasibat uçotu və hesabatı modelinin istifadəsini təmin edən ehtimallar.

Şərti (müstəqil) qiymətləndirmənin mühasibat uçotu modeli cədvəl 1.3-də verilmişdir. Modeldə müxtəlif ölkələrin mühasibləri tərəfindən mühasibat uçotunda əsasən hesabat xarakterli müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən 17 qiymət növü təsvir olunur:

- cari mühasibat uçotu və kənaraçıxmaların müəyyən olunmasının təşkili,
- idarəetmə uçotunun təşkili,
- idarəetmə uçotunda maya dəyərinin təşkili,
- əsas etibarilə tikinti, yenidənqurma və təmir sahəsində qiymətin formalaşması prosesi,
- xüsusi mühasibat mexanizmlərinin (ləğvetmə balansı, ölü mərkəzi) saxlanılmasının təmin edilməsi,
- müxtəlif arayış, normativ, hesabat normativləri bazasının yaradılması.

Müstəqil qiymətləndirmənin mühasibat modeli

Cədvəl 1.3

Balans prinsipləri əsasında müstəqil qiymət növləri	Mühasibat uçotunun prinsipləri				Baş verəcək iqtisadi proseslər	Xalis aktivlər	Fərziyələr			
	Ehtiyatlılıq	Maddilik	Fəaliyyətin davamı	Mənfi və ya müsbət əndvil			İtkilər riski	GAAP	BMHS	Şərti qiymət- ləndirmə
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.Mühasibatda əks olunmuş daxili qiymətlər	+	+	-	-	Cari mühasibat uçotunun təşkili və yayınmaları müəyyənləşdirmək	-	-	-	-	+
2.Nominal	+	-	-	-	Dövrün əvvəlinə əmlakın nominal qiymətləndirilməsi	-	-	-	-	+
3.Hesablanmış	+	-	-	-	İdarəetmə uçotu üzrə maya dəyərinin müəyyən edilməsi	-	+	-	-	+
4.Siyahı	+	-	-	-	Topdansaş və pərakəndə qiymətlər	+	+	-	-	+
5.Smeta	+	-	-	-	Tikintidə qiymətlərin formalaşması	+		-	-	+
6.Orta qiymət	+	-	-	-	Yoxalama qiymətlər, analiz üçün istifadə olunan	+	+	-	-	+
7.Orta maya dəyəri	+	-	-	-	Yoxlama maya dəyəri, təhlil üçün tədbiq olunan	+	+	-	-	+
8.Normal uçot qiyməti	+	-	-	-	Uçot qiyməti, digər amillər nəzərə alınmamaqla	+	+	-	-	+
9.Yaddaş üçün qiymət	+	-	-	-	Sorğu qiyməti	+	+	-	-	+
10.Subyektiv qiymət	+	-	-	-	Mustəqil qiymətlər	+	+	-	-	+
11.Normativ	+	-	-	-	Xərclərinin normativ uçot normaları əsasında hazırlanmış qiymətlər	+	+	-	-	+
12.Müvafiq qiymət	+	+	+	-	Dövlət tərəfində tənzimlənən qiymətlə	-	-	-	-	+
13.Satış müqaviləsi	+	+	+	-	Birləşmə, ayrılma və digər müqavilə ilə nəticələn proseslər	+	+	-	-	-
14.Real satış	+	+	+	-	Real qiymətlər	+	+	-	-	-
15.Likvidasiya halında satış qiyməti	+		+	-	İlkin, son, ləğv balansları	+	+	-	-	+
16.Minimal qiymət	+	+	+	-	İnvestisiya vergi krediti proqnozlaşdırılan pul axınlarının qiymətləndirilməsi	+	+	+	+	-
17.Cari bazar qiyməti	+	+	+		Firmanın qiymət siyasəti	+	+		+	-

Mühasibat uçotunda istifadə edilən prinsiplərə münasibətdə maddi zərər və fəaliyyətin davamlılığında ehtiyatlılıq prinsipinin istifadəsini müəyyən edən tendensiyalar yaranır. Müstəqil maliyyə göstəricilərinin (qlobal maliyyə nəticələri, müsbət və mənfi qüvvil) müəyyənləşdirilməsi prosesində nisbi qiymətləndirmənin baxılan növlərindən istifadə olunmur və istifadə olunada bilməz, belə ki, belə bir miqyasda adı çəkilən göstəricilərin nisbəliyi maliyyə və mühasibat analitikləri tərəfindən yolverilməzdir. Belə ki, qiymətləndirmənin bu metodlarında aktivlərin itirilməsi riski kəskin olaraq artır.

Mülkiyyətin və qlobal maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsində istifadə olunan müstəqil qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi əsasən üç istiqamətdə formalaşan çoxsaylı müzakirələrə səbəb olmuşdur:

- aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsi, onların xərclərdən fərqi, quruluşu və balansın aktiv maddələrinin qruplaşdırılması;
- balansın aktivinin maddələrinin qiymətləndirilməsinin müxtəlif növlərinin istifadəsi və iki mümkün qiymətdən ən kiçiyinin istifadə olunma bilməsi xüsusiyyəti;
- Qiymətlərin dəyişilməsinin qlobal maliyyə nəticələrinə təsiri.

Müəssisə aktivlərinin xərci və digər məsrəflərin düzgün təsnifatı özündə mühasibat balansı aktivlərinin qiymətləndirilməsinin əsas problemlərindən birini ehtiva edir

Aktivlərin qiymətləndirilməsinin əsas problemlərindən biri daha aşağı qiymətdən istifadədir ki, xüsusilə də əsrin əvvəlində əksər ölkələrin vergi orqanlarının vergidən yayınmanın qarşısını almaq üçün əsas mexanizmi kimi bütün aktiv və passivlərin məcbur inventarizasiyasını tələb etməsindən sonra dahada vacib məsələyə çevrilmişdir.

1.3 Aktivlərin tarixi qiymətləndirilməsinin balans modeli

Diagramatik mühasibat uçotu sisteminin əmələ gəldiyi vaxtdan, mühasibat uçotunun əsas problemi firmanın əmlak və öhdəliklərinin qiymətləndirilməsidir. İnkişafının ilk mərhələlərində aktivlər və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi, mühasibat uçotu paradigması çərçivələrində, müəyyən müddət üçün firma əmlakının dəyərini müəyyən etməyə imkan verdi. İki müəyyən müddət üçün əmlak qiymətləndirmələri arasında fərq, əmlak dəyərinin müəyyən müddət ərzində dəyişməsinə müəyyən etməyə imkan verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XX əsrin əvvəlində, rus mühasibat uçotunda balans və maliyyə nəticəsi aktiv və passivlərin tutuşdurulması bazasında tərtib olunurdu və yekunda kapital üstəgəl (çıx) gəlirlər və xərclərə bərabər olan nəticə müəyyən olunurdu.

O zamanların mühasibat uçotunda maliyyə nəticəsi statik balans prinsipləri ilə, bazar qiymətlərində *öhdəliklərlə* əmlakın, həmçinin, bazar qiymətlərində tutuşdurulması yolu ilə müəyyən olunurdu, birinci və ikincilər inventarizasiya ilə təsdiq olunmalı idi.

E. Şmalenbaxın dinamik balans nəzəriyyəsinin ortaya çıxmasından sonra, maliyyə nəticəsinin müəyyən olunmasında dinamika üstünlük təşkil etməyə başladı, nəticə isə iki düsturla müəyyən olunmağa başlandı:(15.s.43)

$Nəticə = Mədaxil - Xərclər$ (dinamik hesablar üzrə)

$Nəticə = Əmlak - Öhdəliklər$ (inventar hesablar üzrə)

Birinci bərabərlikdə bazar qiymətləri üstünlük təşkil edirdisə, ikincidə - isə tarixi qiymətlər hökm edirdi ki, bunlar da etibarlılığı təmin etmək məqsədilə bazar qiymətləri ilə əvəz edilirdi. Bununla əlaqədar, Almaniya, Fransa, İtaliya hesablar planlarında da maliyyə nəticəsini iki üsulla müəyyən etmək zərurəti meydana gəldi:

- balans hesablarının məlumatlarına görə (statik balans);

- əməliyyat və maliyyə-nəticə hesablarının məlumatlarına görə (dinamik balans).

Savari qəti balansların içərisində inventar və konkurs balansları fərqləndirilmişdir. birincisi maya dəyəri üzrə, ikincisi isə - balansın tərtib olunma günü üçün satış qiymətləri üzrə qiymətləndirməni nəzərdə tuturdu. Konkurs balansın yekunu qiymət fərqiindən başqa inventar balansından çox olmalıdır, çünki birincisinə sahibkarın şəxsi mülkiyyətidə daxil edilir. Qiymətləndirmədə fərqiindən savayı, müsabiqə balansının yekunu inventar balansdan çox olmalı idi, çünki birincisi özünə mülkiyyətçinin şəxsi əmlakını daxil edirdi.

Ümumilikdə, balansın inventarla əlaqəsi haqqında məsələlər üzrə, Savari üç yeni ideya daxil etmişdir:

- Daimi və ciddi periodik inventar tərtib olunması zərurəti;
- Balansın inventardan çıxdığının dərk edilməsi;
- Inventar və balans əmlakın, tələblərin və öhdəliklərin yenidən qiymətləndirilməsi üçün vasitələr kimi çıxış etməlidirlər.

Mühasibat uçotunun smeta paradiqmasına keçdikdən sonra, aktivlər və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməmişdirlər və, uçot xarakteri ilə yanaşı, qiymətləndirilmə hüquqi, bazar, normativ və digər aspektlər qəbul etməyə başladı.

İki hesablı qeyd prinsipləri üzərində qurulmuş mühasibat uçotu paradiqması ona gətirib çıxardı ki, mühasibat uçotu nəzəriyyəçiləri və praktikləri, ehtiyat, fəaliyyətin davamı və s. prinsiplərinə əsaslanaraq, 50-ə yaxın müxtəlif qiymətləndirmə növləri təklif etdilər. Qiymətləndirmələrin və onların təsnifatlarının bir sıra konsepsiyaları ortaya çıxdı.

Homberq qiymətləndirməni uçot məqsədləri ilə əlaqələndirdi və qiymətləndirmə növlərinin ilk təsnifatlarından birini verdi:

1. ilkin;
2. bazar;
3. bərpa edici;

4. nominal;
5. ekspert;
6. pro memorie – yaddaş üçün (nə iqtisadi, nə də hüquqi mənası olmayan sırf nominal qiymətləndirmə, məsələn, bütün muzey eksponatları 1 rubl dəyərində qiymətləndirilirlər);
7. qalıq (iqtisadi, maliyyə);
8. hüquqi – aktiv maddələr üçün: kapitallaşdırılmış gəlir üzrə və istiqrazın birja qiyməti üzrə.

Adam Smitin ümumi iqtisadi gəlir konsepsiyasına müvafiq olaraq, qlobal maliyyə nəticə tutuşdurulmaqla dövrün sonu və əvvəli üçün müəssisə əmlakının dəyərinə bərabər idi, bu isə qiymətləndirmə problemini önə çəkdi, çünki ondan ilk növbədə uçotun yekun nəticəsi asılıdır.

İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Con Hiks bu ideyanı fiziki şəxslərə keçirmiş və bu sahədə sui-istifadələrin aşkar olunması konsepsiyasının müəllifi olmuşdur.

Daha sonra, bu ideyaya və onunla bağlı qiymətləndirməyə, aktivlərin şərti ləğv edilməsi aspektlərində V. Riger, L. Sey, L.R. Diksi, F. Şmidt tərəfindən, mühasibat və iqtisadi gəlir arasında qarşılıqlı əlaqə kontekstində isə, D. Solomon, D.Q. Sorter, Ç.T. Xorngen tərəfindən baxılmışdır.

Səhmdar cəmiyyətlərin əmələ gəlməsinə qədər (XIX əsrin ortası), uçot tarixçilərinin tədqiqatları göstərdiyi kimi (Littlton, de Truver, Yamey), inventar qiymətləndirmə (dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi) prinsipi üstünlük təşkil edirdi. Onun daha tam nəzəri əsaslandırılmasını 1883-cü ildə Ernst Kuper vermişdir, o, gəliri aktivin ($A_1 - A_0$), onun dəyərinin ədalətli və qanuna zidd olmayan qiymət almasında sonra, artımı kimi anlayırdı. (16.s.163)

Maya dəyəri üzrə qiymətləndirmə tərəfdarlarından Büşu, Auqşpurqu, Güqli, Şibe və Odermannı, Bayteli, Kalmesi, Fişeri, Gerstneri qeyd etmək lazımdır.

Müxtəlif maya dəyəri üzrə qiymətləndirmə modifikasiyalarının tam bir seriyasını V. Osbar təklif etmişdir. Lakin maya dəyəri üzrə qiymətləndirmənin bütün metodları bir çox mühasibi qane etmirdi – o, dəyərləri tutuşdurulmaz edirdi, gizli zərərlərlə aktivi artırırdı, bəzən isə gəlirin azaldılmasına gətirib çıxarırdı.(16.s.194-195)

Antoni hesab edir ki, yalnız tarixi qiymətləndirmə adı daşıyan qiymətləndirmə reallığı ilə, işdə asanlıığı ilə fərqlənir, uçotu əks halda qaçınılmaz olan, vasitələrin və maliyyə nəticələrinin yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar, mürəkkəb prosedurlardan qurtarır, zira:

1) inflyasiya hesabına gəlirin artmasına real artım (konyunktur premiya) kimi baxmaq lazımdır;

2) kontraktlı müqavilələr inflyasiya düzəlişini nəzərdə tuta bilərlər, bu isə maliyyə nəticəsinin qiymətləndirilməsini və miqdarını daha real edir;

3) satış qiyməti məhsul vahidinin mühasibat kalkulyasiyasından deyil, konyukturadan asılı olur, buna görə, hazır məhsulun maya dəyəri faktiki (müəllifin termonologiyasına görə, tarixi) qiymətlərə görə müəyyən olunmalıdır;

4) Antoninin əsaslandığı bir çox ölkələrin, həmçinin SSRİ-nin, təcrübəsi tarixi qiymətlərin qəbul oluna biləcəklərini və özünü təsdiq etdiklərini təsdiq edir.

Müxtəlif tarixi qiymətlər növlərinin tədqiqi prosesində, biz tərəfdən özünə beş blok daxil edən, firma əmlakının tarixi qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli hazırlanmışdır:

1. Tarixi qiymətləndirmənin növləri.
2. Mühasibat uçotu prinsipləri.
3. Qiymətləndirilən iqtisadi proseslər.
4. Tam aktiv/xalis aktivlər.
5. Ehtimallar.

Firma əmlakı tarixi qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli cədvəl 1.4 məlumatları şəklində təqdim edilib. Tədqiqat 9 növ qiymət üzrə aparılırdı:

maya dəyəri, faktiki qiymət, qalıq dəyər, ilkin dəyər, bərpa edici dəyər, LIFO, FIFO, təkrar istehsal dəyəri, əldə etmə qiyməti.

Qeyd olunmuş qiymətlərə qarşı, ehtiyat və əhəmiyyət prinsipləri bütün hallarda istifadə oluna bilər, fəaliyyətin davam etdirilməsi prinsipi isə qismən istifadə oluna bilər. Mənfi qudvil tətbiqi yalnız bərpa edici dəyər və təkrar istehsal dəyəri hallarında mümkündür.

Qeyd olunmuş qiymətləndirmələr, əsasən, dörd iqtisadi proseslərin əks olunması üçün istifadə olunur:

- Aktivlərin balans dəyərinin müəyyən olunması;
- Qlobal maliyyə nəticənin müəyyən olunması;
- Müxtəlif yenidən qiymətləndirmə proseslərinin əks olunması;
- Maddi resursların mühasibat uçotunun təşkili.

Qlobal maliyyə nəticənin dövr ərzində, müvafiq qiymətləndirmələrin istifadəsi ilə, sıfır balanslara əsaslanaraq, dövrün sonu və əvvəli üçün xalis aktivlərin dəyişikliklərinin tutşdurulması ilə müəyyən olunur.

Yenidən qiymətləndirmə proseslərinin əks olunması, yenidən qiymətləndirmə nəticələrinin müvafiq mənbələrinə görə, əsasən, əlavə kapital tərkibində, əks olunması ilə, müvafiq aktivlərdə bazar və ya bərpa edici qiymətləndirmədə düzəlişlərin edilməsi tərəfindən təmin edilir.

Maddi resurslar uçotunun təşkili üç qiymətləndirmədən birinin istifadəsi ilə təmin edilir: məhsulun və ya əldə edilmiş malın orta faktiki maya dəyərinin, Fifo, Lifo.

Aktivlərin tarixi qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli Cədvəl 1.4

Tarixi qiymət Növləri	Mühasibat uçotunun prinsipləri				Dəyərləndirilən iqtisadi proseslər	Fərziyələr		
	ehtiyatlılıq	mühümlülük	Fəaliyyətin davamı	Mənfi və ya müsbət qudvil		İtkilər riski	Gaap	BMHS
1.maya dəyəri (Fiser)	+	+	-	-	Balans dəyəri	+	+	+
2.Alis qiyməti	+	+	-	-	Qlobal qiymətləndirmə prinsipi	+	-	-
3.Qalıq dəyəri	+	+	-	-	Hesabatın hazırlanması	+	-	-
4.İlkin dəyər	+	+	-	-	Balans dəyəri	+	-	-
5.Bərpa dəyəri	+	+	-	+	Müxtəlif yenidən qiymətləndirmə prosesi	+	-	-
6.LİFO	+	+	+	-	Maddi ehtiyatların uçotu	+	+	+
7.FİFO	+	+	+	-	Maddi ehtiyatların uçotu	+	+	+
8.Orta faktiki dəyər	+	+	+	-	Maddi ehtiyatların uçotu	+	+	+
9.Təkrar istehsal dəyəri	+	+	+	+	Müxtəlif yenidən qiymətləndirmə prosesi	+	-	-
10.Qalıq dəyəri	+	+	+	-	Balans dəyəri	+	-	-

II fəsil. Sıfır balans hesabatlarından istifadə edilən şəraitdə mülkiyyətin qiymətləndirilməsi

2.1. Alternativ, arbitraj və aktuallaşdırılmış qiymətləndirmənin mühasibat modeli

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq fəaliyyət göstərən müəssisələrin öz fəaliyyətini davam etdirməsi və davamlı inkişafı təmin etməsi üçün öz maliyyə hesabatlarını və iqtisadi göstəriciləri üzərində daimi işləməsi vacib faktor kimi qarşıya çıxır.

Bazara iqtisadiyyatı şəraitində firmaların öz real bazar dəyərini təyin etməsi onların gələcək fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün vacib amilə çevrilməkdədir.

Beynəlxalq statistikanın verdiyi məlumata görə yaradılan hər yüz firmadan 5 ildən sonra 16-91, 50 ildən sonra isə 1-i qalır.

Davamlı dəyişən bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif situasiyalardan çıxmaq üçün müəssisə rəhbərləri tərəfindən müxtəlif iqtisadi qərarlar qəbul olunur ki, bu qərarların nəticəsində bazar qiymətləndirilməsində istifadə olunan iqtisadi göstəricilər daimi olaraq mülkiyyətin qiymətində dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Buna misal olaraq ən son modeldə alınan bir dəzgahın alışı zamanı o yüksək qiymətlə qiymətləndirilir, halbuki aldığımız dəzgahın istehsalçısı olan firmaya rəqib firma 3 aydan sonra əlimizdə olan dəzgahdan qat-qat yüksək istehsal imkanlarına malik və qiymət olaraq elədə fərqlənməyən dəzgah istehsal edir ki, buda malik olduğumuz dəzgahın qiymətinin hiss olunan dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olur.

Yuxarıda sadaladığımız bütün hallar və daima dəyişən bazar iqtisadiyyatı aktuallaşdırılmış, arbitraj və alternativ qiymətləndirmədən istifadəni labüd edir.

Müxtəlif iqtisadi situasiyalarda və iş şəraitində iki və daha çox seçimli qiymətləndirmələrdən biri alternativ qiymətdir (girov, sığorta, və bəzi hllarda regional qiymət)

Aktivlərin ölçülməsində alternativ-vaxta əsaslanan qiymət aktuallaşdırılmış (lat actuals-həqiqi, indiki) qiymət adlanır.(konyuktur, ekspert, müsabiqə qiymətləri).

Fəaliyyətin dayandırılmasını ilə əlaqədar olan və firma və yaxud alıcı tərəfindən deyil üçüncü şəxs tərəfindən müəyyən olunan qiymət arbitraj qiymətləndirmədir. (dövlət və ictimai tənzimləyici orqanlar tərəfindən təyin edilən likvid qyməti və onun metodifikasiyasını və müxtəlif məhtudlaşdırıcılar).

Yuxarıda sadaladığımız qiymətləndirmə növləri ilə əlaqədar model hazırlanarkən biz əsas amil kimi firmanın göstərdiyi xidmətlərin lazımı qaydada davam etdirməsini əsas götürürük.

Firma hər hansı bir işi, xidməti və s. yerinə yetirərkən onunla bağlı olan xərclərin onun satılması ilə əldə ediləcək gəlirdən daha yüksək olması halında firma öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün lazımı iqtisadi qaydada davam etdirmiş olur

Alternativ, aktuallaşdırılmış və alternativ qiymətlərin modeli aşağıdakı yeddi bloku özündə birləşdirir.

1. Qiymətləndirmə növləri;
2. Mühsabat uçotu prinsipləri;
3. Qiymətləndirilən iqtisadi proseslər;
4. Xalis aktivlər;
5. Ehtimallar (mülahizələr)
6. Qiymətlər;
7. Balans hesabatları;

Modeldə, aid edilən 17 növdən üç kateqoriya qiymətlər tədqiq edilir.

1. Alternativ qiymətlər;
2. Aktuallaşdırılmış qiymətlər
3. Arbitraj qiymətlər.

Qiymətləndirmə prosesində atıvləri təşkil edən elementlərdə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, nədənsə aktivdə əks olunmamış yaxud mövcud

metodologiyaya görə aktivdə əks etdirilməyən, lakin onların rəsmiyyətə salınmasına minimal xərclərlə uçota almaq mümkün olan əmlak mövcuddur (kəşf edilmiş faydalı qazıntı ehtiyatları, müxtəlif hüquqlar və s.).

Bəzən balansda əks etdirilən lakin reallaşdırılmamış kapitalın artım məbləğləri aktivlərə aid edilir. Bu məbləğlər, məsələn, əsas kapitalı yenidən qiymətləndirən zaman yarana bilər. Eyni zamanda konsolidasiya edilmiş törəmə kompaniaların xarici valyutada hesabatlarına konversiyası zamanı (şərtlərin dəyişdirilməsi) yaranan məzənnə fərqi də aktivlərə daxil edilə bilər. Bir qayda olaraq bu məbləğlər qiymətləndirmədən əvvəl və şirkətlərin xarici fəaliyyətini və sazişləri, məsələn, əsas kapitalın satışı, uçotda əks etdirən zaman aktivlərə daxil edilir.

Professor E.Britton hesab edir ki, adətən praktikada aktivlər alınan qiymətlə, yəni maya dəyəri ilə yaxud tarixi dəyərlə əks etdirilir. Başqa qiymətləndirmə növlərindən istifadə mümkündür. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

- Fiziki və mənəvi köhnəlməni çıxmaqla maya dəyəri. Bu cür düzəliş amortizasiya adını daşıyır. Bu qiymətləndirmə prinsip etibarilə maya dəyərinə uyğundur;

- Satışın dəyəri, yeni obyekti satmaq mümkün olan dəyər. Bir qayda olaraq bu qiymətdən satışın təşkili ilə əlaqədar olan xərclər, məsələn, reklam xərcləri çıxılır. Bu halda aktivin qiyməti xalis satış qiyməti adlanır;

- Əvəzetmə dəyəri, yeni qəza nəticəsində tamamilə dağılmış bizim avtomobilin dəyişdirilməsinə məsrəflər. Başqa sözlə desək bazarda eyni vəziyyətdə olan belə avtomobili almaq mümkün olan qiymət;

- əvəzetmənin şərti dəyəri(qiymətləndirilən avtomobilin yerinə yetirdiyi işi görmək qabiliyyətinə malik avtomobilin dəyəri).

Nəhayət aktivləri qiymətləndirən zaman onun təşkilata nə dərəcədə iqtisadi fayda verə biləcəyini (gəlir) nəzərə almaq lazımdır.

Alternativ, aktullaşdırılmış, və arbitraj qiymətləri sisteminin tətbiqi mühasibat uçotunun əsas prinsipləri nöqtəyi nəzərinə aparılır:

1. Qiymətləndirmənin əsaslandırılması;
2. Ehtiyatlılıq;
3. Mövcudluluq;
4. Fəaliyyətin davam etdirilməsi
5. Əlavəlilik
6. Fasiləsizlik;
7. Ardıcılıq;
8. Uyğunluluq;
9. Qiymətlərin xüsusişdirilməsi

Eyni zamanda bu prinsiplərin konkret praktiki şəraitdə tətbiqi müxtəlif nəticələrin alınmasına gətirib çıxara bilər. Başqa sözlə desək tətbiqi variasiyaları ola bilər. Məsələn:

- Ehtiyatlılıq prinsipi firmanın bütün mümkün öhdəliklərini hətta onların yerinə yetirilməsinin baş verməsi ehtimalı məlum olan halda belə hesaba almağı tələb edirmi?

- Uyğunluluq prinsipi reklam xərclərinin əks etdirilməsini reklam gerçək gəlir gətirənədək mənfəə və zərər haqqında hesabatda əks etdirilməsinin təxirə salınmasını tələb edirmi?

Bu halda ehtiyatlılıq və mövcudluq prinsipləri alternativ, aktuallaşdırılmış və arbitraj qiymətləndirdən 17 qiymət növünün hamsında istifadə etmək olar. Beləki, onlardan istifadə firma aktivlərinin qiymətləndirilməsini aparılmasında dəqiqliyə və reallığa təsir göstərir.

Fəaliyyətinin davam etdirilməsi prinsipi cüribə-cür idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üzrə qiymətləndirmə variantlarında istifadə edilir:

1. Müvafiq təminatların alınması və verilməsi;
2. Firmanın girov siyasəti;
3. Effektiv sığorta siyasətinin aparılması;
4. Kredit siyasətinin hazırlanması
5. İnvestisiya siyasətinin aparılması
6. Kapitalın restruktizasiyasının aparılması;

7. Kapitalın qoyuluşu;
8. Opsionların idarə edilməsi
9. Maliyyə vəziyyətinin ekspres-təhlilinin aparılması.

Fəaliyyətin davam etdirilməsi prinsipi 17 qiymətləndirmə növündə 7-də tətbiq edilmir. Belə ki, ləğvetmə balans hesabatlarının tərtib edilməsində istifadə edilən xarici və arbitraj idarəetmə əmlakın etibarlı idarə edilməsi barədə sazişlər bağlandıqda müəssisə əmlakının vahid kompleks şəkildə satışı üzrə müxtəlif hərraclar keçirildikdə bu prinsipdən istifadə olunmur.

Alternativ, aktuallaşdırılmış və arbitraj qiymətlərin mühasibat modelləri əlavəlik prinsipindən istifadəni zəruriliyinə xeyli təsir göstərir. İş orasındadır ki, balansın aktivinin qiymətləndirilməsini dəqiqləşdirməklə alternativ qiymətləndirilmələrdən istifadə müəssisənin maliyyə nəticəsinin müvafiq dəyişilməsinə gətirib çıxardır.

Fəaliyyətin davam etdirilməsi prinsipi ondan irəli gəlir ki, təşkilat öz fəaliyyətini naməlum uzun bir dövr ərzində davam etdirilməsi ehtimalından irəli gələn mühasibat uçotu sistemində əsaslanır. Aramsızlıq konsepsiyası aktivlərin qiymətləndirilməsi metodları ilə bilavasitə bağlıdır. Aramsızlıq konsepsiyası firmanın ləğv edilməsi ərəfəsində qəbul edilməzdirsə, onda adətən maya dəyəri ilə qiymətləndirilən onun aktivlərini hesabatla satış qiyməti ilə daxil etmək lazımdır.

Əlavəlik prinsipi, ilk dəfə olaraq Q.K.Deyns tərəfindən mühasibat uçotunun əsas qaydası kimi irəli sürülmüşdür (1929-cu ildə). Əlavəlik prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir obyekt üzrə alınan məlumatların dəqiqliyi obyektlər üzrə dəyər qiymətləndirmələrin, onların əlavələrinin dəyişilməsi ilə istər-istəməz bağlı olur.

Mühasibat uçotuna münasib olaraq bu onu göstərir ki, əgər biz real balans almaq istəyiriksə təhrif olunmuş mənfəət və zərərlər hesabının alınması labüddür, əgər biz real mənfəət və zərərlər hesabını almaq istəyiriksə deməli təhrif olunmuş balans alınmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, real balans əmlakın yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir, yenidən

qiymətləndirilməsi isə iki tərəfli qeyd üsulunun tətbiqi şəraitində təhrifə səbəb olur. Sonuncunun düzgünlüyünü saxlamaqla biz balansın yendindən qiymətləndirilməsində imtina edərək və onun reallığı itiririk.

Deyns ikitərəfli qeydi kənarlaşdırmaqla çətinlikdən çıxmalı və Pasoli və Pizaninin postulatlarından imtina etməyi mümkün sayır. Belə halda mənfəət və zərər hesabını deyil balansı yenidən qiymətləndirmək lazımdır. Deynsin qərarı budur və onun fikirincə balansda verilən mənfəətin kəmiyyəti mənfəət və zərərlər hesabında verilən mənfəətə bərabər olmalıdır, deməli hesabat formaları iki tərəfli qeyd üsulundan irəli gələn qarşılıqlı əlaqələndirməni itirir. Bu baxış Patona böyük təsir göstərdi və o belə hesab edir ki, amortizasiyanı balansda bərpa dəyəri ilə mənfəət zərərlər haqqında hesabatda isə ilk dəyərlə hesablamaq mümkündür.

Son illər mühasibat uçotunda bu problem həll olunmuşdur. Beləki balans mənfəəti vergitutulan mənfəət hesabatda bir birindən ayrılmışdır.

Alternativ, aktullaşdırılmış və arbitraj qiymətlərin mühasibat modellərində bunlarında hər müəssisənin xalis aktivlərin nominal və real dəyərin düzgün təyin ediləmsinə hər biri ayrıca təsir göstərən 30 qiymətləndirilən iqtisadi proses qruplaşdırılmışdır.

Aktuallaşdırılmış qiymətləndirmələrdən aşağıdakı iqtisadi proseslərin qiymətləndirilməsində istifadə olunur:

- kredit siyasətinin, kredit dərəcələri səviyyəsinin kreditin qaytarılmasının mümkünlüyünün təyin edilməsi;
- səhmlərin mümkün məzənnəsinin təyin edilməsi;
- investisiya portfelinin formalaşması;
- işguzar metodda həyata keçirilən investisiyaların aparılması;
- kapital restrukturizasiyasının aparılması
- əməliyyat auditinin aparılması;
- müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təyin edilməsi
- müsabiqə idarəetmənin aparılması;
- maliyyə institutlarının yaradılmasında iştirakı;

- firmanın yenidən təşkili ilə əlaqədar olaraq zorla onun boynuna qoyulan borc öhdəliklərinə yenidən baxılması;
- kapital qoyuluşu;
- opsiyonlarla idarə etmə.

Arbitraj qiymətləndirmə əmlakın real dəyərinin təyin edilməsini müxtəlif hallarda istifadə olunur, və bir qayda olaraq ləğv etmə balans hesabatlarının tərtibinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Arbitraj qiymətləndirmənin istifadə edildiyi hallara aşağıdakıları göstərmək olar:

- Özəlləşdirmə prosesində yaranan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin satışı üzrə ixtisaslaşdırılmış hərracların aparılması;
- Müəssisə əmlakının vahid kompleks şəklində satışı üzrə ticarət obyektləri;
- Region müəssisələrin investisiya xarakteristikasının hazırlanması
- Tenderlərin, investisiya ticarət obyektlərinin aparılması zamanı iştirakçıların qiymətləndirilməsi;
- Kommersiya kreditinin verilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi;
- Qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə qərarların qəbul edilməsi;
- Müqavilə və sazişlərin bağlanması.

Alternativ qiymətləndirmə girov əməliyyatlarının, müxtəlif növlərdə təminatların, əmlakın və öhdəliklərin sığortalanmasını rəsmiyyətə salınmasında istifadə olunur. Bu halda bunlardan bir çoxu gerçəkliyini gücləndirərək sıfır və ləğv etmə balans hesabatları üçün istifadə olunur.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq alternativ, aktuallaşdırılmış və arbitraj qiymətləndirmənin modelini aşağıdakı cədvəldəki şəkildə göstərə bilərik. (cədvəl 2.1)

Aktivlərin qiymətləndirilməsinin arbitraj, aktuallaşdırılmış və alternativ modeli

cədvəl 2.1

Alternativ, aktuallaşdırılmış və arbitraj qiymətləri	Mühasibat uçotunun Prinsipləri				Dəyərləndirilən iqtisadi proses	Xalis Aktivlər		Fərziyələr			Əsaslı qiymətləndirmə	Qiymətlərin iqtisadi xarakteristikası		
	Əhtiyatlılıq	Əməliyyatlılıq	Fəaliyyətin davamı	Əlverişlilik		Nominal	Real	İtkilər riski	QAAP	BMHS			Sifir	Ləğvətmə
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1. Girov dəyəri	+	+	+	-	Girov siyasəti. Alınması və müvafiq təminatın verilməsi	+	+	+	-	-	+	Alternativ	+	+
2. Sığorta dəyəri	+	+	+	-	Sığorta siyasəti. Aktivlərin və sığorta öhdəlikləri arasında nisbət.	+	+	+	-	-	+	Alternativ	+	+
3. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirmə dəyəri	+	+	+	+	Kredit siyasətinin müəyyənəşdirilməsi	+	+	+	-	-	+	Aktuallaşdırılmış	+	+
4. Satış qiymətləri üzrə qiymətləndirmə	+	+	+	-	Kredit dərəcələrinin səviyyəsi. Səhmlərin mümkün məzənnəsi.	+	+	+	-	-	+	Aktuallaşdırılmış	+	-
5. ekspert qiymətləndirməsi	+	+	-	+	İnvestisiyaların nəzərə alınmaları, pay üsulu ilə keçirilməsi. İnvestisiya portfelinin formalaşdırılması.	+	+	+	-	-	+	Aktuallaşdırılmış	+	-
6. Qiymət artımı	+	+	+	+	Kapitalın yenidən restrukturizasiyası	+	+	+	-	-	+	Aktuallaşdırılmış	+	-
7. Ödəmə qiyməti	+	+	-	+	əməliyyat auditinin aparılması	+	+	+	-	-	+	Aktuallaşdırılmış	+	-
8. Hərrac qiyməti	+	+	-	+	Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi	+		+	-	-		Aktuallaşdırılmış	+	-
9. Balansın törəmə tib olunması günü alış qiyməti	+	+	-	+	Maliyyə institutlarını yaradılmasının iştirakı	+	+	+	-	-	+	Aktuallaşdırılmış	+	-
10. Yerli qiymətləri	+	+	-	-	Özəlləşdirmə prosesində yaranan SC-in səhmlərinin satışı üzrə ixtisaslaşmış hərracların aparılması	+	+	+	-	-	+	Arbitraj	-	+
11. Regional qiymətlər	+	+	-	-	Region müəssisələrin investisiya xarakteristika sının hazırlanması.	+	+	+	-	-	+	Arbitraj	-	+
12. Ümummilli dəyər	+	+	-	-	Dövlət əmlakının satışı üzrə hərracların keçirilməsi.	+	+	+	-	-	+	Alternativ	-	+
13. Tənzim olunan qiymət	+	+	-	+	Regional maliyyə siyasətinin hazırlanması	+	+	+	-	-	+	Arbitraj	+	
14. Aşağı qiymət	+	+	-	-	İnvestisiya hərraclarının keçirilməsi zamanı iştirakçıların qiymətləndirilməsi. Qərar və kommersiya kreditinin verilməsi.	+	+	-	+	+	+	Arbitraj	-	+
15. Orta qiymət	+	+	-	-	Qiymətli kağızların alış və satışı haqqında qərarlar qəbul.	+	+	-	-	-	+	Arbitraj	-	+
16. Ləğvətmə dəyəri	+	+	-		əmlakın idarə edilməsinin tətbiqi haqqında etibarlı qərarın qəbul edilməsi	+	+	-	-	-	+	Aktuallaşdırılmış	-	+
17. Qiymətləndirmə dəyəri	+	+		+	Yenidən yaradılma ilə əlaqədar öhdəliklərin yenidən qiymətləndirilməsi, Opsional idarəetmə	+	+	+	-	-	+		+	-

2.2. Aktivlərin kapitallaşdırılmış gəlirlərə diskontlaşdırılmış pul axınına görə qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli

Mühasibat, maliyyə və idarəetmə uçotunda, maliyyə menecmentində, iqtisadi təhlildə, proqnozlaşdırmada, biznesin qiymətləndirilməsində geniş olaraq, ümumi və xalis gəlirin kapitallaşdırılmasına, diskontlaşdırılmış pul axınlarına və gələcək gəlirlərə əsaslanan qiymətlər istifadə edilir.

Bu iqtisadi istiqamətdə aktivlərin qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsi və təcrübəsinin tədqiqi prosesində, biz tərəfdən on altı, üç qrupa ayıra biləcəyimiz, qiymət müəyyən olunmuşdur:

1. Ümumi və ya xalis kapitallaşdırılmış gəlir konsepsiyası:
 - əmlakın istifadəsindən kapitallaşdırılmış xalis gəlir;
 - hüquqi qiymətləndirmə (kapitallaşdırılmış gəlir və qiymətli kağızların birja qiymətləri üzrə);
 - kapitallaşdırılmış xalis aktivlər və aksiyanın birja qiymətləri üzrə;
 - kapitallaşdırılmış xalis gəlir və aksiyanın birja qiyməti;
 - əşyaların obyektiv qiyməti
2. Kapitallaşdırılmış xalis aktivlər konsepsiyası:
 - kapitallaşdırılmış xalis aktivlər;
 - kapitallaşdırılmış xalis aktivlər və aksiyaların birja qiymətləri;
 - sıfır balansı əsasında müəyyən olunmuş kapitallaşdırılmış xalis aktivlər;
3. Diskontlaşdırılmış pul gəlirləri:
 - işgüzar dəyər;
 - hər növ əmlakın istehsalat üçün yararlığı üzrə;
 - potensial qiymətləndirmə;
 - gözlənilən gəlirləri nəzərə almaq şərti ilə tarixi qiymətləndirmə;
 - əsas vasitələrin məhsuldarlıq üzrə qiymətləndirilməsi;
 - inventar dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi;
 - restrukturizasiya dəyəri;

- maksimal dərəcədə yüksək satış qiymətləri;
- yenilənmiş bazar dəyəri.

Hazırlanmış, aktivlərin kapitallaşdırılmış gəlir, diskontlaşdırılmış pul axını üzrə qiymətləndirilməsinin, mühasibat modeli səkkiz blokdən ibarətdir və cədvəl 2.2 məlumatları vasitəsi ilə təqdim olunub.

Aktivlərin kapitallaşdırılmış gəlirlərə diskontlaşdırılmış pul axınına görə qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli

cədvəl 2.2

Kapitallaşdırılmış gəlir, diskontlaşmış pul vəsaitinin hərəkəti, gələcək gəlirlər	Mühasibat uçotunun prinsipləri				İqtisadi Proseslər	Real Aktivlər		Fərziyələr			Şərti qiymətləndirmə	Qiymətlərin iqtisadi xarakteristikası	Balans	
	ehtiyatlılıq	mühümlülük	Fəaliyyətin davamı	Mənfi və ya müsbət		Nominal	Real	İtkilər riski	GAAP	BMHS			Sıfır	Ləğv etmə
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.əmlakın istifadəsindən kapitallaşdırılmış xalis gəlir (Covani Malone)	+	+	+	+	- biznesin qiymətləndirilməsi;vençur maliyyələşdirməsi;strategiya qiymətləndirilməsi;maliyyə proqnozlarının qiymətləndirilməsi;	+	+	+	+	+	+	Kapitallaşdırılmış xalis gəlir	+	+
2.Əşyaların obyektiv dəyəri(Ştraub)	+	+	+	+	Vencur maliyyələşməsi, maliyyə proqnozlarının qiymətləndirilməsi,mənfi qudvil	+	+	+	+	+	+	Kapitallaşdırılmış xalis gəlir	+	+
3.İşguzar dəyər(Ştraub)	+	+	+		İqtisadi potensialın səmərəliyinin qiymətləndirilməsi	+	+	+			+	Gələcək pul vəsaitlərinin hərəkəti	+	+
4.Hər növ əmlakın istehsalat üçün yararlığı üzrə (Kraybirq)	+	+	+	+	Maliyyə təhlili problemlərinin qiymətləndirilməsi	+	+	+			+	Gələcək pul vəsaitlərinin hərəkəti	+	+
5.hüquqi qiymətləndirmə (kapitallaşdırılmış gəlir və qiymətli kağızların birja qiymətləri üzrə)	+	+	+		Firmanın investisiya səmərəliyinin proqnozlaşdırılması,biznesin qiymətləndirilməsi, Strategyanın qiymətləndirilməsi, maliyyə proqnozlarının qiymətləndirilməsi	+	+				+	Kapitallaşdırılmış xalis gəlir	+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
6.Potensial qiymətləndirmə	+	+	+	+	Qlobal rentabelliyyənin praqnozlaşdırılması, investisiya səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, riskin qiymətləndirilməsi	+	+		+	+	+	Diskontlaşmış pul daxilolmaları	+	+
7.Gözlənilən gəlirləri nəzərə almaq şərti ilə tarixi qiymətləndirmə(Con Kanning)	+		+		Biznesin qiymətləndirilməsi. Strategiyanın qiymətləndirilməsi. İqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.	+	+		+	+	+	Diskontlaşmış pul daxilolmaları	+	+
8.əsas vasitələrin məhsuldarlığı üzrə qiymətləndirilməsi (K.Simpson)			+		Müfəssəlsəmənin qabaqcadan müəyyən olunması	+	+				+	Gələcək pul daxilolmaları	+	+
9.restrukturi zərər dəyəri	+	+	+		Qlobal maliyyə nəticəsinin təhlili	+	+	+	+	+	+	Gələcək pul daxilolmaları	+	+
10.İnventar qiymətləndirilməsi			+		Müfəssəlsəmənin qabaqcadan müəyyən olunması	+	+	+			+	Diskontlaşmış pul daxilolmaları	+	+
11.maksimal dərəcədə yüksək satış qiymətləri	+			+	Riskli qiymətləndirilməsi, gəlir və gəlirlilik	+	+	+	+	+	+	Diskontlaşmış pul daxilolmaları	+	+
12.Yenilənmiş bazar dəyəri.	+	+	+		Qlobal maliyyə nəticəsinin təhlili.Riskli maliyyə zonalarının müəyyənləşdirilməsi	+	+	+			+	Diskontlaşmış pul daxilolmaları	+	
13.kapitallaşdırılmış xalis gəlir və aksiyaların birja qiyməti	+	+	+	+	Vencur maliyyələşməsi, biznes qiymətləndirilməsi	+	+	+				Kapitalldırılmış xalis aktivlər	+	+
14.kapitallaşdırılmış xalis aktivlər və aksiyaların birja qiymətləri üzrə	+	+	+	+	Vencur maliyyələşməsi, biznes qiymətləndirilməsi	+	+					Kapitalldırılmış xalis aktivlər	+	+
15.Kapitallaşdırılmış xalis aktivlər.	+	+	+	+	Vencur maliyyələşməsi, biznes qiymətləndirilməsi	+	+					Kapitalldırılmış xalis aktivlər	+	
16. sıfır balans əsasında müəyyən olunmuş kapitallaşdırılmış xalis aktivlər	+	+	+	+	Vencur maliyyələşməsi, biznes qiymətləndirilməsi	+	+					Kapitalldırılmış xalis aktivlər	+	

Birinci blok: 3 qiymət kateqoriyası formalaşdıran, aktivlərin qiymətləndirilməsinin 16 növü: ümumi və xalis kapitallaşdırılmış gəlir, kapitallaşdırılmış aktivlər, diskontlaşdırılmış pul gəlirləri.

Aktivlərin müxtəlif mövqelərdən qiymətləndirilə biləcəklərinə görə, investorların və maliyyə hesabatının digər istifadəçilərinin maraqlarında, bir neçə göstəricilər üzrə qiymətləndirmə nəzərdə tutmaq lazımdır. Məsələn, maya dəyəri, müəyyən hallarda, cari qiymətləndirməni əvəz edir, o isə, öz növbəsində, gələcək pul gəlirlərinin qiymətləndirməsi kimi çıxış edə bilər

İkinci blok: Mühasibat uçotunun istifadə olunan prinsipləri:

- ehtiyat;
- əhəmiyyət;
- fəaliyyətin davamı;
- əlavələr.

Fəaliyyətin (fəaliyyət göstərən müəssisənin) davamı prinsipi qiymətləndirmənin bütün növlərini müəyyən edir.

Fəaliyyət göstərən müəssisə - mühasibat uçotu konsepsiyasıdır: bütün mühasibat hesabatları və qiymətləndirmələri onu nəzərdə tutur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti davam edir və ləğv edilməməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bizim nöqteyi-nəzərdən, fəaliyyətin davamına diskontlaşması lazım olan, bir çox gələcək maliyyə dövrləri ərzində pul axını gəlirləri kontekstində baxılmalıdır.

Model bütün aktivlərin alternativ dəyər üzrə qiymətləndirilməsi zəruriliyini və mümkünlüyünü xarakterizə edir.

Bu kəmiyyət aktivlərin açıq bazarda fəaliyyət göstərən müəssisə kimi çıxış edən firma üçün əvəz edilməsi dəyərinə bərabərdir. Lakin bu cür yanaşma zamanı, aşağıdakı əhəmiyyətli problemlər əmələ gəlir:

- Sadə cəmiyyətin etibarlı idarə edilməsi haqqında müqavilələrə, təsisədiçi müqavilələrə və s. müvafiq olaraq, ayrıca balanslarda yerləşən dəyərlər təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində, daxil edilmiş dəyərdən fərqli olan

(artırma, dəyərin yeyintisi) dəyərə malik ola bilərlər, bu isə onların qiymətləndirilməsində çətinliklər əmələ gətirir.

-Balansda əks olunmamış, lakin, bir qayda olaraq, onların bazar qiymətindən aşağı olan, müəyyən xərcləri olan müəyyən dəyərlər müəssisə tərəfindən əldə edilə və ya istifadə edilə bilər (kəşf edilmiş təbii sərvətlər yataqlarını ehtiyatları, su resursları və s.)

-Müəyyən aktivlərin açıq bazarda əvəz edilməsi yetərinə çətin ola bilər. Ömtəə nişanları, patentlər, yüksək ixtisaslaşmış heyət, istehsalat üçün adekvat yerləşmə yeri və s. – bütün bunlar bazarda tələb olunmaya bilər.

Hətta əsas vasitələrin əvəz edilməsi zamanı, eyni formada çətinliklər əmələ gələ bilər-aşağıdakıların qiymətləndirməsi arasında seçim etmək məcburiyyəti yaranır:

-yeni və istifadə olunmuş, eyni xidmət müddəti və texniki ekvivalentləri ilə əvəz edilməsi dəyərinin qiymətləndirməsi olan vasitələrin.

-Aktivlər bir birinə uyğun olaraq firmanın iqtisadi dəyərini zənginləşdirirlər, yəni, firmanın ayrı-ayrı aktivlərinin cəmi ümumilikdə müəssisə dəyərinə bərabər deyil.

Üçüncü blok kapitallaşdırılmış və diskontlaşdırılmış növ qiymətləndirmənin ayrı-ayrı növlərinin müvafiq iqtisadi proseslərin qiymətləndirilmələrində istifadəsi imkanlarını xarakterizə edir.

Dəyərin kapitallaşdırılmasına əsaslanan qiymətləndirmələr aşağıdakı iqtisadi proseslərdə istifadə olunurlar:

- biznesin qiymətləndirilməsi;
- vençur maliyyələşdirməsi;
- strategiya qiymətləndirilməsi;
- maliyyə proqnozlarının qiymətləndirilməsi;
- investisiyalar effektivliyinin proqnozlaşdırılması;

Auditor sadəcə vergi öhdəlikləri hesablarının şirkətin cari vergi öhdəliklərini əks etdirib-etdirməməsində (həmçinin, vergi xərclərindən və öhdəliklər üzrə hesablardan ayrı qeyd olunması lazım olan, faizlər və

cərimələri) əminlik əldə etməli deyil, həm də, mümkün itkilər və ya gözlənilməyən xərclər üçün, məsələn, vergi orqanları ilə fikir ayrılıqlarının əmələ gəlməsinə görə, rezervlərin olub-olmamasını müəyyən etməlidir.

- institusional vahidlərin listinqi;
- qlobal rentabelliğin proqnozlaşdırılması;

Qeyd olunmuş iqtisadi proseslərdə sırf dəyər yanaşması deyil, qiymətləndirilən proseslərin iqtisadi dəyər prinsipi üstünlük təşkil edir.

Korrektə edilmiş (və ya real) xalis aktivlər anlayışı müəssisə aktivlərinə qarşı tətbiq olunan qiymətləndirmənin mühasibat prinsipləri nəticəsində əmələ gələn remissiyaya əsaslanmışdır: tarixi qiymətləndirmə (maya dəyəri üzrə qiymətləndirmə) və ehtiyatın tətbiqi nəticəsində əldə edilmiş dəyər, qiymətləndirmənin məqsədi və şərtlərindən asılı olaraq, indeksləşdirilmiş tarixi dəyərlə (bu zaman aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşaraq), əvəz etmə dəyəri ilə və ya istehlakçı dəyəri ilə əvəz edirlər, buradan da mühasibat aktivləri dəyərinin artması və ya azalması əmələ gəlir. (17.s.509)

Aktivlərin pul axını diskontlaşdırılmasına əsaslanan qiymətləndirmələr o müddəaya əsaslanırlar ki, zaman sırasının müxtəlif dövrlərində daxil olmuş pul ekvivalentləri müxtəlif dəyərə malikdirlər, bu isə yalnız real və ya mümkün inflyasiya ilə əlaqəli deyil.

2.3. Fəaliyyətdə olan müəssisənin qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli

Bazar şəraitlərində müəssisə dəyərinin ən müxtəlif iqtisadi situasiyalarda ən yüksək etibarlıq dərəcəsində müəyyən edilməsi müstəsna olan vacib əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Qiymətləndirmə prosesində mühasibat uçotunun əsas prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır:

- müəyyən hüquqi formada təsərrüfat vahidi;
- fəaliyyətin davamı;

- ehtiyatlılıq;
- müqayisəlilik
- əlavə dəyər.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində istifadə olunan mühasibat uçotunun 30 əsas prinsiplərindən, fəaliyyət göstərən müəssisə qiymətləndirilməsi məqsədi üçün, biz, Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyəti şəraitlərində, yalnız o prinsiplər üzərində dayanmağı lazım görürük ki, onlar çətin iqtisadi situasiyalarda inkişafı təmin etsinlər.

Təsərrüfat vahidi prinsipi onu nəzərdə tutur ki, təşkilat institusional vahid təşkil edir və, mülkiyyətçilər qarşısında öhdəlikləri səhmdar kapital kimi əks etdirərək, mühasibat uçotunda ona onun mülkiyyətçilərindən ayrı baxılır. Təsərrüfat həyatı faktları mühasibat uçotunda, onların, təşkilat mülkiyyətçiləri ilə deyil, təşkilatla əlaqəsində qeyd edilirlər.

Bu iki anlayışı fərqləndirmək lazımdır – “hazırkı müəssisənin kapitalı qiyməti” və “müəssisənin ümumilikdə, kapital bazarındakı subyekt kimi qiyməti”. Birinci anlayış kəmiyyət olaraq, müəssisədə əmələ gələn, mülkiyyətçilər və investorlar qarşısında öz borcları üzrə nisbi illik xərclərdə ifadə olunur. İkincisi müxtəlif göstəricilərlə, xüsusilə də, şəxsi kapital miqdarı ilə, xarakterizə oluna bilər. Bu anlayışların hər ikisi kəmiyyət baxımından qarşılıqlı əlaqədirlər. Belə ki, müəssisə, gəlirliyi kapital qiymətindən az olan investisiya layihəsində iştirak edərsə, layihə bitdikdə, müəssisənin qiyməti düşür. Beləliklə, kapital qiyməti investisiya xarakterli qərarların nəzəriyyə və təcrübəsinin əsas elementidir.(18.s.509)

MHBS-na əsasən muhasibat balansları və hesabatları tərtib olunarlan başlıca əməl olunmalı prinsiplərdən biridə ehtiyatlılıq prinsipidir. Başlıca məqsəd isə təqdim olunan məlumatların ehtiyatlı şəkildə yeni şişirdilmədən təqdim olunmasıdır. Ehtiyatlılıq prinsipinə görə məsəl üçün hansısa debitor borcunun qaytarılmaması ehtimalı kifayət dərəcədə yüksək olarsa bu zaman həmin debitor borcu hansısa hesabat formasında göstərilməməlidir.

Müqayisəlilik prinsipi dedikdə verilən məlumatlar müqayisə olunan formada təqdim olunmalıdır. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət mühitində firmaların başlıca məqsədi bu rəqabətdən qalib ayrılmaqdır. Belə bir şəraitdə maliyyə hesabatlarının başlıca məqsədlərindən biri hesabat məlumatlarının digər müəssisə məlumatları ilə müqayisə olunaraq lazımı nəticələrin çıxarılmasına imkan verməsindən ibarətdir. Eyni zamanda maliyyə hesabatları keçən dövrlərdə müqayisə olunmalıdır. Belə ki, idarəetmə zamanı alınacaq qərarların maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsi üçün keçən dövrlərin çatışmamzlıqları müəyyən olunmalı və müqayisədə üzə çıxarılmalıdır.

Əlavə dəyər prinsipi dedikdə isə hər bir firmanın başlıca məqsədi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə əlavə dəyər yaratmaqdan ibarətdir. Belə ki, əgər hansısa əlavə dəyər yaradılmırsa onda həmin müəssisənin mövcudluğu və gələcək inkişafı şübhə altına alına bilər.

Qiymətləndirmə prosesində, müəssisəyə, əmlak kompleksi təşkil edən, təsərrüfat vahidi kimi baxılır.

Mühasib müəssisəyə bir birindən müəyyən dərəcədə müstəqil olaraq qiymətləndirilə biləcək elementlərdən ibarət olan əmlak kompleksi kimi baxır.

Bu elementlər arasında, əsasən, hiss olunan (əmlak və ya maliyyə: torpaq, daşınmaz əmlak, təchizat, likvid vasitələr, debitor və kreditor borclar) və hiss olunmayan (məhsurluq, işgüzar ad, texniki kompetensiya, idarəetmə keyfiyyəti) elementlər seçilir.

Nəticədə müəssisənin ümumi dəyəri (vg) onun hiss olunan və hiss olunmayan elementləri dəyərinin cəmi kimi müəyyən edilə bilər.

Müəssisə qiymətləndirilməsinin məqsədi dörd mövqedən ibarətdir:

- Səhmlər dəyərinin müəyyən olunmasına
- Müəssisə dəyərinin müəyyən olunmasına
- Müəssisə dəyərinin proqnozlaşdırılmasına
- Kapitalın bazar qiymətinin müəyyən olunmasına

Qiymət təyin edən onun qarşısına qoyulan məqsəddən asılı olaraq fəaliyyət göstərir. Eyni əşya, qiymətləndirilmənin müəssisə fəaliyyətinin davamı yoxsa onun ləğv edilməsi perspektivi ilə edilməsindən asılı olaraq, müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Belə ki, ləğv edilmə perspektivi ilə hiss olunan aktivlər öz satış dəyərində ifadə olunur, o isə sıfır belə ola bilər. Əksinə, fəaliyyət davamı perspektivi zamanı, dəyərlər istehlak (bu səbəblə aramsız (varislik) dəyər adlandırılan) dəyərində ifadə olunurlar.

İstənilən mütəxəssis görür ki, istənilən biznesi doğru və tez qiymətləndirmə bacarığı olmadan, orta sahibkarlar sinifinin, bazar münasibətlərinin sabit və dinamik inkişafının, maliyyə piramidlərinin, iqtisadi fəlakətlərin və qanunsuzluğun qarşılarının alınmasının qurulması, yekunda isə qanuni və dürüst iqtisadi mikro- və makro iqlimlərinin qurulması mümkünsüzdür.

Almaniya, Fransa, ABŞ, Yaponiya və s. inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının fomaşması bu bacarığa əsaslanmışdır.

Alman məktəbi təmsilçilərinin fikrinə görə, balansın iki məqsədi var: birincisi – maliyyə nəticələrinin aşkar edilməsi, ikinci – müəssisələrin əmlak vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsi. Birinci məqsəd pul şəklində reallaşmış gəlirlərin reallaşmamış gəlirlərdən ciddi şəkildə fərqləndirilməsini tələb edir, ikincisi əmlakın konyunktur yenidən qiymətləndirilməsinə yol verir. Balans tərtibi tezliyinə gəldikdə isə, pul nə qədər tez dəyərsiləşirsə, balansı da o qədər tez tərtib etmək lazımdır.

Bundan əlavə, aramsızlıq uçot metodologiyasının, qiymətləndirmənin və hesabların keçmə saldosunun saxlanması deməkdir. Endersdə, Uatfilddə və Morda bu tələblər balans prinsiplərinin bünövrəsində var. Amma əsas olanı ondadır ki, aramsızlıq prinsipi balans tərtibindən, müəssisə mülkiyyətçisi dəyişən zaman imtina etməyə imkan verir. Bu qaydanın reallaşdırılması zamanı, amerikalılar alıcı və uçot dəyərləri arasındakı fərqi qeyri-maddi aktiv kimi izah edir və balansə daxil edirlər, sonra isə amortizasiya edirlər. İngilislər daha da ardıcıl davranırlar: onlar alıcı firmasının uçotunda qeydlə

əldə olunmanı əks etdirirlər: əldə edilmiş müəssisə hüquqi şəxs hüquqlarını qoruyub saxlayırsa, Maliyyə yatırımlarının debet hesabı Kassa hesabının krediti, əks halda isə - Rezerv fondlar hesabının debeti, Kassa krediti.

İlkin balansın qorunub saxlanılması gəlirlər və itkilər haqqında hesabatın daha realistik tərtib olunmasına imkan verir; amerika versiyasında, o, əlbətdə ki, biraz başqa şəkil alır.

Hazırkı işdə təklif olunmuş fəaliyyət göstərən müəssisə qiymətləndirilməsinin mühasibat modeli, onun dəyərinin müəyyən etmək üçün aşağıdakı bloklardan istifadə olunur

Model yeddi blokdan ibarətdir:

1. Biznes qiymətləndirilməsinin metodları
2. Mühasibat uçotunun istifadə olunan prinsipləri
3. Xalis aktivlər
4. Ehtimallar
5. Qiymətləndirmənin şərtlilik və səhihliyi
6. Tərtib olunan balans hesabatları
7. Qiymətləndirmənin məqsədi

Fəaliyyət göstərən müəssisə qiymətləndirilməsinin çoxsaylı metodları mövcuddur, modeldə yeddi daha çox ona xas olanları təqdim olunub:

- balans
- avropa mühasib-ekspertlər
- bazar dəyəri
- diskontalaşdırılmış dəyər
- aktuallaşdırılmış dəyər
- sıfır balans
- kapital dəyəri

İlkin dəyər əsasında institusional vahidin balans qiymətləndirilməsi aktivlər dəyərinin öhdəliklərlə tutuşdurulması yolu ilə ənənəvi hesabat bazasında qiymətləndirmənin əsasıdır.

Bu qiymətləndirmə, əhəmiyyətli dərəcədə, şərtidir, yəni, bir tərəfdən əmlak dəyərləri tarixi qiymətləndirmədə əks olunmuşlar, digər tərəfdən isə, onların bir sırası real dəyərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə sapa bilərlər (qeyri-maddi aktivlər, *digər müəssisələrə* uzunmüddətli və qısamüddətli xarakterli maliyyə yatırımları, *gələcək dövrlərin* xərcləri və s.)

Ənənəvi balans hesabatı göstəricilərinə, müəssisənin daha əhəmiyyətli aktivləri ola biləcək, müxtəlif qeyri-maddi aktivlər daxil edilmir. Bu cür aktivlər bunlardır: şirkətin sahib olduğu əmtəə nişanları, şirkətin adı, şirkətdə işləyən ixtisaslaşdırılmış mütəxəssislər və proseslərə və patent hüquqlara intellektual müəllif hüquqları (copyright).

İlkin dəyər üzrə maliyyə hesabatlar müəssisənin qiymətləndirməsi zamanı istifadə olunmasa da, onlar dəyər dəyişikliklərinin praktiki qiymətləndirilməsində hiss olunacaq rol oynayır.

Bu zaman, səhmlərin balans dəyəri adi səhmlər sahibinin kapitalının onların miqdarına nisbəti ilə müəyyən olunur. Bu zaman, paralel olaraq, səhmin bazar dəyəri müəyyən olunur.

Balans dəyəri bütün aktivlər və kreditor borc bazar qiymətləri ilə reallaşdırıldığı zaman, bir adi səhmə düşəcək cəmi təşkil edir.

Səhmlərin bazar dəyəri elə qiyməti əks etdirir ki, o qiymətə səhm almaq olsun. Firmaya investisiyaların məqsəduyğunluğunun təhlili zamanı, səhmin bu iki dəyəri tutuşdurulur

Bu zaman, Van Horn, kapital aktivlərin qiymətləndirilməsi modelini təhlil edərkən, effektiv bazar fəaliyyəti şəraitlərində bazar tarazlığı konsepsiyasının tərifinə gəlib çıxır.

Kapital aktivlərin qiymətləndirilməsi modeli (capital assent pricing) – qiymətli kağız üzrə gözlənilən gəlirin risksiz qoyuluş üstəgəl portfel kontekstdə qiymətli kağız bazarı əsasında müəyyən olunan premiyaya bərabər olan bazar tarazlığı modelidir.

Rus iqtisadiyyatı, xüsusilə də, 17 avqust 1998-ci il hadisələri təcrübəsi göstərdiyi kimi, səhmlərin, istiqrazların qiymətlərinin dəyişməsi riskini ilk

öncə, biznes aktivlərinin və maliyyə analitiklərinin xüsusi metodlardan, xüsusilə də, müəyyən səhihlik dərəcəsi ilə aktivləri qiymətləndirməyə imkan verən sıfır balanslardan, istifadə etməmələri halının qiymətləndirilməsinin mümkünsüzlüyünə görə müəyyən etmək çox çətinidir.

Ceyms Lori, Peter Dodd, Meri Hamelton və digərləri qeyd edirlər ki, effektiv bazar nəzəriyyəsi maraqlı təzad təşkil edir. Fond bazarlarının effektiv olmaları haqqında hipoteza yalnız o halda doğrudur ki, yetəri qədər çoxlu investorlar onların effektivliyinə etibar etmirlər və müvafiq şəkildə davranırlar.

Mayron Qordon modelində əsas əlavə edilir: - Səhm qiymətini müəyyən edən əsas faktor investorların bütün müəssisə fəaliyyəti dövründə almalı olduqları nəgđ pul şəklində dividendlərdir. Biz, yetərin qədər real əlavələr qəbul edərək düşünürük ki, firma fəaliyyət göstərən müəssisə kimi fəaliyyət göstərir və (və) investora, onun almağa hazırlaşdığı pul şəklindəki dividendlərdən başqa, heç bir əlavələr düşmür. Bəzən, elə bir əlavə qəbul edilir ki, investor, həmçinin alır.

Yuxarıda sadalanan iqtisadi fikirlər və göstəricilərə əsasən Fəaliyyətdə olan müəssisənin mühasibatmodelini yarada bilərik. cədvəl(2.3)

Fəaliyyətdə olan müəssisənin bazar modeli cədvəl 2.3

Qiymətləndirmə üsulları		Balans (səhmlərin dəyərinin müəyyən edilməsi)	Avropa birliyi - mühasib	Faktiki dəyəri (bütövlükdə satış bazar	Diskontlaşmış dəyər	Üç-funksional dəyər	Aktuallaşdırılmış dəyər	Sıfır balans dəyəri	Kapitalın cari bazar dəyəri
Mühasibat uçotunun prinsipləri	Vahid təsərrüfat	+	+	+	+	+	+	+	+
	Fəaliyyətin davamı	+	+	+	+	+	+	+	+
	Ehtiyatlılıq	+	+	+	+	+	+	+	+
	Dəyər yaratmaq	+	+	+	+	+	+	+	+
Xalis aktivlər	Nominal	+	+	+	+	+	+	+	+
	Real	+	+	+	+	+	+	+	+
Ehtimallar	İtkilər risi	+	+	+	+	+	+	+	+
	Öhdəliklərin ödənilməsi	+	+	+	+	+	+	+	+
	Potensial xammal	-	-	+	+	-	+	+	+
	İntelektual imkanlar	-	-	+	+	-	+	+	+
	Mümkün birləşmə	+	-	-	+	-	+	+	+
	Mümkün bölgü	+	-	-	+	-	+	+	+
	Proqnoz xarakterli pul axınları	-	-	+	+	-	+	+	-
Şərtlik qiymətləndirilməsi		+	+	+	+	+	+	+	+
Balans hesabları	Sıfır	+	+	+	+	+	+	+	+
	Ləğvetmə	+	-	-	+	-	-	+	-

Qiymətləndirmənin məqsədi	Səhmlərin dəyərinin müəyyən edilməsi	Səhmlərin dəyərinin müəyyən edilməsi	Müəssisələrin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi	Müəssisələrin dəyərinin proqnozlaşdırılması	Səhmlərin dəyərinin müəyyən edilməsi	Müəssisənin əmlakının dəyərinin müəyyən edilməsi	Müəssisənin qiymətinin müəyyənləşdirilməsi	Kapitalın bazar dəyəri
---------------------------	--------------------------------------	--------------------------------------	---	---	--------------------------------------	--	--	------------------------

III FƏSİL. Firmanın qiymətləndirilməsində sıfır və ləğv etmə balans hesabatları sistemlərindən istifadə.

3.1 Mülkiyyətin idarə olunmasında sıfır və ləğv etmə balans hesabatları

Ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq xarakter aldığı şəraitdə beynəlxalq əlaqələr inkişaf etdikcə mülkiyyətin, aktivlərin, maliyyə axınlarının və rentabelliği idarə olunmasında balans hesabatlarının etibarlılığı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı balans hesabatlarının informasiyası bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermir.

Informasiyanın əhəmiyyəti dönmədən artmaqdadır. Beləki etibarlı informasiyalar olduqca qiymətli xarakter almaqdadır. Keyfiyyətli və yaxud keyfiyyətsiz informasiyalar əsasında qəbul edilən iqtisadi, maliyyə və yaxud hüquqi qərarlar çox ciddi beynəlxalq nəticələrə gətirib çıxarır.

Mühasibat uçotu təşəkkül tapdığı gündən mühasibat balansları etibarlı informasiya mənbəyi hesab olunur.

Onun inkişafı bir neçə yüz ili əhatə etsə də balansın təkmilləşdirilməsinə heç vaxt indiki kimi ehtiyac olmamışdır. Bu hər şeydən əvvəl xüsusi mülkiyyətin inkişafı və digər vəziyyətlərlə əlaqədardır.

Beş əsirdən artıq bir müddət ərzində mühasibat balansı və digər hesabat formaları daima dəyişikliyə məruz qalmış, təkmilləşmiş və balansın yeni quruluşları meydana çıxmışdır. Bu prosesdə ən mühüm cəhət ondadır ki,

mülkiyyətin, kapitalın, maliyyə axınlarının, rentabelliyyənin və bir çox digər iqtisadi situasiyaların idarə olunması istiqamətində balansların funksional əhəmiyyəti daima yüksəlməyə doğru meyl etmişdir.

Birinci və ikinci sənaye inqilabları, avtomatika və kibernetika ilə əlaqədar olan inqilablar nəticəsində nəzəri fikirlərin. o cümlədən nəzarət haqda elmlərin sürətli inkişafı baş vermişdir.

Xaricdə əsrlər boyu mühasibatın əsası sayılan balansşünaslıq elmi meydana gəlmişdir. Elmin bu istiqamətinin baniləri Şmalenbax, Şer, Riger və Simon sayılır. Eyni zamanda mühasibat hüququ (Ştaub, Rem və başqaları) yaranmış mühasibat hesabatları əsasında tərtib olunan çoxsaylı yeni balans hesabatları (məs: ləğvetmə balansı, funksional balans, sıfır balans və s) meydana gəlmişdir.

Belə bir proses ona görə baş vermişdir ki, mühasiblərin, maliyyəçilərin, analitiklərin və auditorların əksəriyyəti artıq başa düşürdülər ki, ənənəvi balans hesabatları həttə ideal şəraitdə belə aşağıdakı çatışmamazlıqlara malikdir:

1.O şirkətin bütün qiymətlərini və bütün iqtisadi situasiyaları özündə əks etdirmir. Mühasibat balansında şirkətin bütün qiymətliləri göstərilmir, göstəriləndə isə onaları həqiqi qiymətlərini əks etdirmir.

Əməyin beynəlxalq təşkilinin inkişafının proqramı çərçivəsində işləyən mühasibat uçotu mütəxəssisləri bu məsələ ilə əlaqədar qeyd etmişlər: "Mühasibat uçotunun göstəriciləri peşəkar qiymətləndirmə ilə məhdudlaşdırılır və faktların bütün məcmusunu əks etdirmək məqsədi daşımır. Bu o deməkdir idarəetmə, kiçik məbləğlərə və böyük olmayan səhvlərə nisbətən az fikir verməklə, başlıca diqqəti mühüm hadisələr üzərində cəmləşdirir"

2.Sahibkarlar bəzi göstəricilər üzrə həqiqi və ədalətli mənzərənin yaranmasına çox vaxt cəhd göstərmirlər.

"Təftişin aparılmasının qəbul olunmuş standartları mühasibat hesablarının peşəkar səviyyədə yoxlamaq üçün istifadə olunur. Auditorun

qərarında qaydaya görə qeyd olunur ki, hesabatlar mühasibat uçotunun standartlarına əsasən hazırlanmışdır, təftiş standartları əsasında yoxlanılmışdır və kommersiya müəsisəsinin həqiqi və ədalətli mənzərəsinin açıqlayır.

3. Muhasibat balanslarından idarəetmədə də daha geniş istifadə göstərir ki, rəsmi balans, xeyli çatışmamazlığa malikdir və səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul olunması zamanı dəyişikliklərə ehtiyac duyur.

Son illərdə ABŞ-da və inkişaf etmiş Avropa ölkələrində auditorlar, hesablar üzrə komissarlar, maliyyə analitikləri və i.a. mütəxəssislər müxtəlif iqtisadi situasiyalarda transformasiya olunan balans hesabatlarından geniş sürətdə istifadə edirlər. Transformasiya isə balansın müxtəlif maddələrinə, bölmələrinə və yaxud bütövlükdə balansın bütün maddələrinə aid olunur.

Hazırda dünya praktikasında sıfır və ləğvetmə balanslara kateqoriyaları geniş yayılmışdır. Bu zaman sıfır balans müəssisə öz fəaliyyətinin davam etdirdiyi şəraitdə iqtisadi əsasda tərtib olunur. Ləğvetmə balans forması isə müəssisə öz fəaliyyətini dayandırdığı şəraitdə hüquqi əsasda tərtib olunur və əmlak xarakteri daşıyır.

Ləğvetmə balansı haqqında bir sıra müəlliflərin məs Y.V.Sokolovun, Jak Rişanın və Yozef Klokun əsərlərində müəyyən qeydlərə təsadüf olunur.

Sıfır balansdan istifadə olunması haqqında bəzi məlumatlar 1970-ci ildən sonra V.V Buşuyevin və Li Yakokanın və başqalarının əsərlərində olduqca səthi şəkildə yer verilmişdir.

Sıfır balansların tərtib olunmasının mexanizmi iqtisadi sirr hesab olunduğu üçün heç bir yerdə dərc olunmamışdır. Belə balansların yalnız nəticələri və təhlili haqqında məlumatlar mövcuddur. Buradan aydın olur ki, sıfır balanslarla məsələ hələdə öz elmi həllini tapa bilməmişdir.

Biz tədqiqat işində sıfır və ləğvetmə balansının tərtib olunması və istifadəsi ilə bağlı bəzi metodoloji və praktiki məsələlərin həllinə cəhd etmişik.

Son dövrlərdə sıfır və ləğv etmə balansının istifadə olunmasına kəskin şəkildə maraq artmışdır. Bu barədə 3 konsepsiyanın meydana çıxması daima auditor-mühasibat sferasında mübahisə doğurur.

Birinci konsepsiya. Aktivlərin tarixi və yaxud bazar qiyməti ilə qiymətləndirilməsi üzrə mübahisələr bir çox ölkələrdə, xüsusən ABŞ-da davam edir. Fransız professoru Jak Rişar bu məsələ ilə bağlı qeyd edir: "Aktivlər üzrə bizim konsepsiyanın ilk mövqeyinə görə mühasibat, hər şeydən əvvəl investisiya olunan kapitalın rentabelliğini ölçməyə imkan verməlidir.

15-ci Ümumdünya mühasiblər konqresindəki məruzələrdə aktivlərin mühasibat və yaxud bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilməsindəki ziddiyyətlərə ciddi diqqət yetirilmişdir.

Əgər aktivlərin tarixi qiymətlə qiymətləndirilməsi haqqında qərar qəbul olunarsa onda onların bazar dəyərini arayış şəklində göstərmək zəruridir. Nəticədə balansdan istifadə edənlər özləri nəticə çıxara bilərlər.

tədavül qiyməti bazar vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir. lakin firma həmişə iki bazarda fəaliyyət göstərir. Buna müvafiq onun həmişə iki qiymətlə işi olur. Bu qiymətlərin hər biri üç müvafiq aspektlə əks etdirilə bilər. Beləliklə, tədavül qiymətinin 6 əsas tipi mövcuddur.

Tədavül qiymətinin 6 əsas tipi

cədvəl 3.1

	Satınalmanın dəyəri	Çıxılmanın dəyəri
Keçmiş	Aktivin maya dəyəri	Keçmiş satış qiyməti
İndiki	Aktivləri dəyişilməsinin dəyəri	Cari satış qiyməti
Gələcək	Aktivlərin dəyişilməsi ilə əlaqədar gözlənilən gələcək xərclər	Satışın gözlənilən dəyəri

İlk baxışda yuxarıda göstərilən 6 tip qiymətdən birisi kifayətdir. Lakin, praktikada onların hər birinin öz istifadə vaxtı var.

Aktivın bazar qiyməti ilə qiymətləndirilməsi üzrə digər çox saylı təkliflər mövcuddur.

Sıfır balansların tərtib olunmasının əsasının qoyulmasında Alman uçot məktəbinin rolunu xüsusi qeyd etmək olar.

Alman uçot məktəbi üçün satış qiymətinin bu və ya digər variantda traktovkası xarakterikdir. Belə qiymətləndirmə bütün hallarda müəssisənin və əmlakın cari bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu ideyanı İ.Koverova, F.Feldendorf, F.Şrombek, R.Passov, R.Şter və b. irəli sürmüşlər.

Son illər respublika üzrə əsas fondların dəyərinin reallıqlardan xeyli uzaq olan əmsalların köməyi ilə yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində onların mövcud real qiyməti ilə bağlı dəqiq təsəvvür əldə etmək qeyri-mümkündür.

İkinci konsepsiya. Müəssisələrin qlobal rentabelliği anlayışı dəyişikliyə uğrayır. Çoxsaylı göstəriciləri əvəzinə, mühasibat uçotunun problemləri üzrə 15-ci Ümumdünya mühasiblərin konqresində müdafiə olunan yeni göstərici-qlobal rentabellik göstəricisi meydana çıxmışdır.

Konseptual qaydada qlobal rentabellik təsisçilərin və səhmdarların xüsusi istehlakını çıxmaqla, dövrün axırına və əvvəlinə xalis aktvlər arasındakı fərq kimi müəyyənləşdirilir. İkinci konsepsiyaya görə qlobal rentabellik aşağıdakı iki amilin təsiri altında müəyyənləşdirilir.

1.müəssisənin əmlakının dəyərinin dəyişilməsi

2.məhsulların, malların, işlərin, xidmətlərin, əsas vəsaitlərin, material qiymətlilərinin, qiymətli kağızların, və instusional vahidin digər aktivlərin satışından maliyyə nəticələri.

Müəssisənin maliyyə qiymətləndirilməsi problemi müxtəlif vəziyyətlərdə meydana çıxır. Səhmdarlar arasında qiymətli kağızların mübadiləsi, yeni qiymətli kağızların emisiyası və digər belə əməliyyatlara görə həmin, qiymətli kağızlar, xüsusən də səhmlər, o cümlədən müəssisənin özü bazar dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Bundan başqa kapitalda payla iştirakın satın alınması, şirkətlərin qovuşması və s. kimi əməliyyatlar tələb edir ki, bu əməliyyatlara cəlb edilən dəyərlər zəruri qaydada qiymətləndirilsin.

Müxtəlif iqtisadi situasiyaların nəticəsində taktiki və strateji qərarların hazırlanması və qəbulunda, təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində instutsional vahidlərin bazar rentabelliyni müəyyənləşdirməyə imkan verən sıfır balanslardan istifadənin zərurliyi meydana çıxır.

Üçüncü konsepsiya Uçotda GAAP prinsiplərindən maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının (MHBS) tələblərindən istifadəyə əsaslanır. Bu konsepsiya həm respublika müəssisələri, həm də bir çox ölkələrin müəssisələri üçün mühümdür.

Bəzən ABŞ şirkətləri özlərinin maliyyə informasiyalarını GAAP-a deyil, digər mühasibat prinsiplərinə əsasən təqdim edirlər. Məsələn:

-sığorta şirkətləri hesabatları ştatın tənzimləyici orqanları vasitəsilə müəyyənləşdirilən qaydalara uyğun sürətdə tərtib edilə bilər;

-uçotun vergi metodu üzrə;

-uçotun kassa metodu üzrə;

-digər metodlar üzrə.

Sıfır balanslarının tətbiqinin zəruriliyini nəzərdə tutan dördüncü konsepsiya fəaliyyətin davam etdirilməsi prinsipindən istifadənin genişləndirilməsinə istinad edir.

"Fəaliyyətdə olan müəssisə metodunun tətbiqi" Rusiya federasiyasının "Müəssisələrin uçot siyasəti" adlı təlimatında nəzərdə tutulmuşdur. Bu haqda professor V.F.Paliy yazır: "Uçot siyasəti bundan irəli gəlir ki, müəssisə öz fəaliyyətini gələcəkdə də davam etdirəcək. Onun ləğv olunması və fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması haqda fikir yoxdur və müvafiq surətdə müəssisənin öhdəlikləri müəyyən olunmuş qaydada ödəniləcək".

Nəhayət 5-ci konsepsiya "mənfi kapital" və "mənfi qudvil" konsepsiyasının meydana çıxmasından irəli gəlir. Bu probelm respublika

iqtisadiyyatında özünü göstərməkdədir. Belə ki, fəaliyyətləri son dərəcə məhdud olan iri müəssisələrin təxminən 20-25%-i mənfi kapitala malikdir. 30%-ə qədəri isə sıfır nöqtəsindən azacıq üstədir.

Qeyd olunan şəraitdə auditorlar kapitalın real dəyərini müəyyənləşdirməli və fəaliyyətin mümkünlüyü və yaxud mümkünsüzlüyü haqqında qərar qəbul etməlidirlər.

Qeyd edilən bu problemlər 22-i BMUS-da nəzərdən keçirilir.

Con Bleyk və Oriol Amat belə hallarda daha düzgün nəticə çıxarırlar:

"Əgər hesablamalar "mənfi qudvil" göstərsə, onda bütün material aktivlərinin dəyərini yenidən yoxlamaq və onların reallığını aşkara çıxarmaq məqsədə uyğundur"

Eyni zamanda Co Bleyk və Oriol Amat bu situasiyada hansı metoddan istifadənin məqsədə uyğun olmasını göstərmirlər. Bizim fikirimizcə sıfır balansdan istifadə məqsədə uyğundur.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində müxtəlif iqtisadi və hüquqi situasiyalarda sıfır və ləğvetmə balansından istifadənin zəruriliyini müəyyən etmişik.

Həmin iqtisadi situasiyaların tədqiqi nəticəsində bazar qiymətlərindən istifadəni mümkün modelini hazırlamışıq. Bu modeldə iqtisadi, hüquqi və maliyyə situasiyaları və prosesləri istifadə olunan qiymətləndirmə kompleksi öz əksini tapmışdır

Sıfır və ləğvetmə balans hesabatlarından istifadənin idarəetmə üçün zəruriliyini əsaslandıran iqtisadi proseslərin və situasiyaların qruplaşması

cədvəl 3.2

İqtisadi, maliyyə və hüquqi situasiyalar və proseslər	Situasiyaların və proseslərin miqdarı (vahidlə)	İstifadə edilən qiymətlər	
		Uçot və bazar qiymətləri	Bazar qiyməti
Maliyyə axınlarının idarə olunması, maliyyə təhlilinin aparılması kapitalın restrukturizasiyası, əməliyyat auditi	33	23	10
Qlobal maliyyə nəticələrinin və rentabelliğin idarə olunması	13	12	1
Mülkiyyətin və müəssisənin	20	18	2

aktivlərinin idarə olunması			
Yekunu	66	53	13

3.2 Mülkiyyətin idarə olunmasında sıfır balans hesabatlarının tərtibi və istifadəsinin iqtisadi məzmunu

Biz, tədqiqat prosesində mülkiyyətin, maliyyə axınlarının və rentabelliğin idarə olunması sistemində sıfır balanslarının mahiyyətini, rolunu və onun tərtib olunmasını ətraflı şəkildə araşdırmağa cəhd göstərmişik.

Sıfır balans dedikdə, qlobal maliyyə nəticələrinin instusional vahidin malik olduğu əmlakın dəyərinə hazırda, keçmişdə və gələcəkdə fəaliyyətin davam etdirilməsi prinsipindən istifadə əsasında istinad edən sistemli uçot-auditor prosesi başa düşülməlidir.

Həmin sistemli prosesin özünün məntiqi və məqsədi var. Daha dəqiq desək bu proses strukturlaşdırılan yanaşmaya əsaslanmaqla , iqtisadi hadisələrin modelləşməsinə gətirib çıxarır.

Sıfır balansın məqsədi iqtisadi hadisələrin aşağıdakı 3 kateqoriyasını idarə etmək üçün bazar informasiyaları əldə etməkdir:

- maliyyə axınları;
- rentabellik və maliyyə nəticələri;
- mülkiyyət.

Sıfır balansın tədqiq olunması prosesində sistemli yanaşmalara xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Sistemli yanaşmaya ilk dəfə dəqiq elimlərdə tətbiq olunmuşdur. Bəzən situasiyalı yanaşmanı situasiyalı təfəkkür adlandırırlar.

Sıfır balanslar tərtib edilən zaman sistemlilik vasitəsilə fəaliyyətdə olan müəssisənin bütövlüyünə xələl gətirmədən onu yenidən modelləşdirmək mümkündür.

Sıfır balansının tərtib olunmasının əsasını "süni ləğvetmə" prinsipindən istifadə təşkil edir.

Professor Jak Rişar 1996-cı il yanvar ayının 24-26-da Parisdə Milli Uçot üzrə 6-cı kolokviumda süni ləğvetmə prinsipini belə xarakterizə etmişdir: "Dövri intervallar arasında aktivlər inventarlaşdırılır onların süni surətdə satılması (bazarda) güman olunmaqla ardıcıl qaydada qiymətləndirilir.

Daha sonra xalis aktivləri müəyyənləşdirmək üçün onun dəyərində kreditor borcları çıxılır və alınan nəticə əvvəlki dövrün kmiyyəti ilə müqayisə edilir. Belə olduqda, müəssisə fəaliyyət göstərdiyi halda ləğv olunmuş sayılır və bundanda "balans maddələrinin mahiyyəti və qiymətləndirilməsi" adlı spesifik konsepsiya meydana çıxır.

Sıfır balansın tərtib olunmasının və istifadəsinin zəruriliyinin ümumi modeli aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.(cədvəl 3.3)

Sıfır balansın baş modeli

cədvəl3.3

Mühasibat balansının bölmələri	İkili qeyd bazasında aktivlərin şərti satışı və kreditor borclarının ödənilməsi						Sıfır balans	
	Bazar qiymətləri					Uçot qiymətləri		
	Bazar qiyməti	Aktivlərin itkisi riskləri	Öhdəliklərin ödənilməsi riskləri	Vergilərin turulması	GAAP, MHBS	Azərbaycan hesablar planı		GAAP, MHBS
1.Uzun müddətli aktivlər	+	+	-	+	+	+	+	GAAP və AZ-nin hesablar planı sistemində bazar və yaxud uçot xalis aktivləri
2.Qısa müddətli aktivlər	+	+	-	+	+	+	+	
Aktivlərin yekunu	+	+		+	+	+	+	
3.Kapital	-	-	-	-	-	-	-	
4. Uzun müddətli öhdəliklər	+	+		+	+	+	+	Bazar və yaxud uçot xüsusi
5. Qısa müddətli öhdəliklər	+	-	+	-	+	+	+	

Passivlərin yekunu	+		+		+	+	+	mənbələri
---------------------------	----------	--	----------	--	----------	----------	----------	------------------

Sıfır balansın baş modeli aktivlərin şərti satılması və kreditor borclarının ödənilməsi prosesində mühasibat və sıfır balansları arasındakı əlaqəni xarakterizə edir.

Baş modelə uyğun sürətdə sıfır balans qiymətləndirmənin aşağıdakı 3 variantında tərtib edilə bilər:

1. Bazar qiymətləri ilə;
2. Uçot qiymətləri ilə;
3. Eyni zamanda həm bazar, həm də uçot qiymətləri ilə.

Bu zaman yuxarıdakı qiymətlərin hər hansı birindən istifadə olunduqda aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

1. Aktivlərin itkisi riski;
2. Öhdəliklərin ödənilməsi riski

Mühasibat uçotunun problemləri üzrə 15-ci Ümumdünya Mühasiblər Konqresində mühasibat uçotunun daha da inkişaf etdirilməsinə səbəb ola biləcək qərarlar arasında mühasibat uçotu registrlərində bu və ya digər qərarın qəbulu ilə əlaqədar mümkün risklərin əks etdirilməsi də məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

3. Şərti satış əməliyyatları üzrə vergilərin tutulması və köçürülməsi
4. GAAP və MHBS prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq
5. Uçotu Milli və peşəkar prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq
6. Hər hansı bir səbəb üzündən mühasibat balansında əks etdirilməyən əməliyyatların nəzərə alınması (tapılan səhvin düzəldilməməsi və s.)

Aktivlərin şərti satışı və kreditor borclarının ödənilməsi aşağıdakı qaydalar nəzərə alınmaqla sıfır mühasibat köçürmələrinin tərtib olunması bazasına əsaslanır:

1. Sıfır mühasibat köçürmələri seçilmiş qiymətləndirmə (uçot, bazar) qərarına əsasən tərtib olunur.

2.Likvidlik dərəcəsiindən asılı olaraq aktivlərin satışı onların itkisi riski nəzərə alınmaqla həyata keçirilir;

3.Nəzərə alınmayan aktivlər əks etdirilir.

4.Öhdəliklər, onların tələbkarlıq nöqtəyi nəzərindən asılı olaraq əks etdirilir.

5.Nəzərə alınmamış öhdəliklər əks etdirilir.

6.Zərərlər əks etdirilir.

7. Mənbələr çatışmadıqda ardıcıl sürətdə aşağıdakılardan istifadə olunur:

- Ötən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti;
- Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti;
- Ehtiyat kapitalı.
- Sosial sferanın fondu;
- Yığılma fondu;
- Əlavə kapital;
- Nizamnamə kapitalı.

Ümumiyyətlə sıfır mühasibat balansının müxtəlif bölmələrinin məlumatları əsasında hər bir müəssisənin əsas əmlak xarakteristikası müəyyənləşdirilir. Bütün hallarda sıfır mühasibat balansının və ləğv etmə balansının məlumatları bir birini tamamlayır.Son ləğv etmə balansı təsdiq olunandan sonra təsisçilərlə və vergi orqanları ilə hesablaşmalar balansı tərtib edilməlidir.

Aşağıdakı cədvəldə "Azərenerjitiqintaşdırma", "Azəryolnəqliyyatpolitikinti", "Azərsutikinti" və "Azərsənayetikinti" səhmdar cəmiyyətlərinin 2013-cü il yanvar ayının malik olduqları aktivlərin itkisi riskləri və kreditör borclarını ödənilən bilməməsi riskləri əsasında onların sıfır balansları ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmişdir. (cədvəl 3.3)

Disertant tərəfindən 4 iqtisadi subyektin materialları əsasında aparılan tədqiqat nəticəsində (cədvəl 3.3) aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Sıfır balanslardan istifadə əsasında əldə olunan göstəricilər sistemi müəssisələrə mülkiyyətin, maliyyə axınlarının və qlobal maliyyə nəticələrinin idarə olunmasını təşkilinə imkan verir. Bu zaman aşağıdakılara nail olunur:

Cædvæl 3.4

Mühasibat balansları		Sıfır balansları		Sıfır və mühasibat balansları üzrə xalis kənarlaşmalar	
Vəsaitlərin xüsusi mənbələri	Xalis aktivlər	Uçot qiyməti ilə xalis aktivlərin itki riski nəzərə	Bazar qiyməti ilə xalis aktivlərin itki riski nəzərə	Uçot qiyməti ilə sıfır balans mühasibat balansına nisbətən	Bazar qiyməti ilə sıfır balans mühasibat balansına nisbətən
1	2	3	4	5	6
25753171	25490788	16224497	12343951	-9266309	-13146837
				-36.3	-51.6
23959895	23959895	17730322	13154700	-6229573	-10805195
				-26.0	-55.1
41788516	39355490	35813495	25432760	-2541995	-13922730
				-9.0	-35.7
10966143	10922941	10006490	8120350	-916451	02802591
				-8.4	-35.7

Müəssisənin tərkibində olan struktur bölmələrinin sayı	
Müəssisələrin adı	A
	B
1.Azərenerji	7
2.Azərneqliyyat	9
3.Azərsutikinti SC	36
4.Azərsənayeti kinti SC	8

- Mülkiyyəti, rentabelliği və maliyyə axınlarını xarakterizə edən bazar göstəricilərini əldə etməyə;

- Bazar və uçot məlumatlarını təhlil etməyə və kənarlaşmaları müəyyənləşdirməyə;

-Nəzərdə tutulan proqramı həyata keçirilməsi üçün biznes planı tərtib etməyə;

- Proqnoz göstəricilərini müəyyənləşdirməyə və təhlil etməyə;

- Müvafiq iqtisadi qərarları həyata keçirməyə.

2. Uçot və real bazar qiymətləri ilə xalis aktivlərin mənbələri arasındakı meyilləri və nisbəti müəyyənləşdirmək;

-itki riskləri nəzərə alınmaqla uçot qiymətləri ilə sıfır və mühasibat balansları üzrə xalis aktivlərin kənarlaşması 8,4%-lə ("Azərsənayetikinti" SC).36,4% ("Azərenerji" SC) arasında tərəddüd edir;

-itki riskləri nəzərə alınmaqla, bazar qiymətləri ilə sıfır və mühasibat balansları üzərində xalis aktivlərin kənarlaşması 35,4%-lə ("Azərsənayetikinti" SC) 55,1%-lə ("Azərneqliyyat" SC) arasında tərəddüd üdir.

3. Sıfır balanslar sistemi çox saylı operativ, taktiki və strateji məsələlərin həlli zamanı iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbuluna imkan verir:

- Maliyyə axınlarının resurslarının idarə olunması, əməliyyat auditinin həyata keçirilməsi;
- Qlobal maliyyə nəticələrinin və rentabelliğin idarə olunması;
- Mülkiyyətin, aktivlərin idarə edilməsi

Sıfır mühasibat balansının tərtib olunması prosedurasını (metodika) özü mövqenin modelləşdirilməsi vasitəsidir. Bu, mövqe müəyyən iqtisadi şərtlər, operativ, taktiki və strateji vəzifələr şəraitində baş verə bilər.

Son nəticədə deyə bilərik ki, sıfır balanslarından respublika iqtisadiyyatında istifadə olunması investisiya siyasətinin daha əsaslı şəkildə həyata keçirməyə, əhalinin pul resurslarının daha geniş investisiya məqsədlərinə cəlb etməyə, biznes-planlaşma sistemindən daha səmərəli istifadəyə, mülkiyyət, maliyyə nəticələri və pul axınlarının fəaliyyəti üzərində auditor, vergi və dövlət nəzarətinin səmərəli sisteminin yaradılmasına ciddi təsir göstərmək imkanına malikdir.

Respublika iqtisadiyyatında hələ indiyə qədər sıfır balans sisteminin yaradılması və istifadəsi haqda bəzi istisnaları çıxmaqla heç bir göstərilməmişdir. Fikirimizcə iqtisadi qərarların qəbulu və iqtisadiyyatın inkişafı üçün sıfır balansların istifadəsi məqsədə uyğundur.

3.3. Mülkiyyətin bölüşdürülməsi və sanasiyalarda (qaydaya salınmasında) ləğvetmə balans hesabatları sistemi

Müəssisələrin yenidən qurulması, ləğvi, iflası və s şəraitdə hüquqi şəxsin mülkiyyətinin hüquqi və auditorlar tərəfindən təsdiqlənməsi çox vacibdir.

Müəssisələr ləğvetmə prosedurlarını həyata keçirmək üçün öz hüquqi və iqtisadi hüquq və vəzifələrin digər şəxslərə verməmişdən qabaq ləğvetmə balansını qurmalıdırlar.

Müəssisələr ləğv edilərkən ən son görülməli işlərdən biri onun borclarının ödənilməsi və aktivlərinin satılmasıdır. Ancaq bu işlər yekunlaşdıqdan sonra vacib məsələlərdən biridə ləğvetmə saldusunun müəyyənləşdirilməsidir. Bu problemdən başqa müəssisə normal fəaliyyət göstərdiyi situasiylardan fərqli olaraq öz aktivlərinin qiymətləndirmə texnikasında fərqlənir.

Ləğvetmə dəyəri konsepsiyasının şərtlərinə görə ləğvetmə zamanı aktivlər mütləq qaydada satılmalıdır. Ancaq burda meydana çıxan başlıca problem müəssisə aktivlərinin kəskin sürətdə aşağı qiymətə satılmasıdır. Bu isə subyektiv və obyektiv səbəblərdən asılıdır. Belə ki, aktivləri tez bir zamanda satmaq lazım gəldiyinə görə onların aşağı qiymətlə satılması qaçınılmaz olur.

Ləğvetmə prosesi zamanın bütün mərhələlərində olmasına baxmayaraq bu mühüm mühasibat prosesi o qədər də mükəmməl şəkildə araşdırılmamış və pratiki cəhətdən öyrənilməmişdir.

Ləğvetmə balans- müəssisənin dəyərinin müəyyən olunmasını qiymət-audit mexanizmi olub, firma aktivlərinin ayrı-ayrı elementlərinin şərti və yaxud real satışı üzrə mühasibat müxabirləşmələri sisteminin əsasında qurulmuş əmlakın bölüşdürülməsi və bərpa olunması məqsədlərinə xidmət edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyət təcrübəsi göstərir ki ləğvetmə balans aşağıdakı hallarda tərtib olunur.

-hüquqi şəxsin təsisçilərinin (iştirakçılarının) qərarı ilə və yaxud təsisçilərinin (iştirakçılarının) qərarı, eləcə də hüquqi şəxsin təsis sənədləri ilə müəyyən olunmuş səlahiyyətli hüquqi şəxsin qərarı ilə firmanın (hüquqi şəxsin) yenidən təşkil olunmasında (birləşmə, bölünmə, ayrılma, çevrilmə) firma aktivlərinin bazar dəyərinin təyin olunması zamanı.

Bu hallarda ləğvetmə balans hesabatının tərtib olunması hər bir iştirakçının, sahibkarın, təsisçinin əmlakının real dəyərini müəyyən etməyə imkan verir. Birləşmə zamanı dəyərin yaranması mənbələri aşağıdakılardır;

1. İşin səmərəliliyinin artırılmasından gələn gəlir
2. İdarəetmənin keyfiyyətinin artırılması
3. Məlumatlardan səmərəliliyi
4. Keçid faydaları
5. Vergi tutmanın təsiri
6. Borc vasitələrinin əldə edilməsinə gələn gəlir
7. Üstünlük nəzəriyyəsi
8. Fərdi mülahizələr

Ləğvetmə balansının tərtib olunmasının bir sıra üstünlükləri vardır. Onlar aşağıdakılardır

-Müəyyən vaxt ərzində əmlakın qorunmasına ümumi nəzarət edilməsinin təmin edilməsi hansıki əmlaka qanunsuz sərəncam verilməsi hallarını müəyyən etməyə imkan yaradır

-Mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi zamanı səhmlərə bölünmə, hərrac və rəqabətli satış, müəssisənin xarici vətəndaşın mülkiyyətinə keçməsi hallarında əmlakın real dəyərinin müəyyən edilməsi

-Müəyyən vaxtda mülkiyyətin artması və onun uçot və hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilməsinin müəyyən edilməsi (müəssisəni satınalmaq hüququ verən yaxud verməyən icarə proseduru)

-Girov siyasəti, həm dövlət həm də kommersiya strukturları tərəfindən müvafiq zəmanət və öhdəliklərin verilməsi və alınması

-Konkret müəssisənin səhmlərinin mümkün kursunun müəyyən edilməsi, əlavə buraxılan səhm paketlərinin dəyərinin və onlara təklif olunan kursun müəyyən edilməsi

-Müəssisənin iqtisadi və maliyyə baxımından təkmilləşdirilməsi siyasəti

-Kapitalın rekonstruksiyasının aparılması

-İflas vəziyyətində müəssisənin ləğvetmə balansının hazırlanması, və bu halda ilkin aralıq və yekun ləğvetmə balansının tərtib edilməsi

-Tender və investisiya ticarəti zamanı iştirakçıların qiymətləndirilməsi

Auditor, ekspert və mühasib ləqvetmə balansı sisteminə əsaslanaraq mülkiyyətin dəyərini və onun dəyişilməsini təhlil edə bilər.

1985-ci ildə Amerika birləşmiş ştatlarında “perspektiv maliyyə informasiyası sahəsində mühasibat xidmətlərinin standartları haqqında Əsasnamə” işlənib hazırlanmışdır.

Bununla yanaşı əmlakın və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi həllolunan məsələlərdən və auditorun imkanlarından asılı olaraq müxtəlif üsullarla aparıla bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə balansının maddələrinin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı üsullarından istifadə edilir:

- Konkret ölkədə qəbul olunmuş qiymətləndirmə qaydalarına uyğun olaraq uçot və hesabatın tərtib olunması

- Mühasibat uçotu və auditinin beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq uçot və hesabatın tərtib olunması

- Risk dərəcəsini nəzərə almaqla müəssisənin xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi, müəssisə aktivlərinin müxtəlif ünsürlərinin itirilməsi

- Statik balansın prinsiplərinə əsaslanaraq

- Dinamik balansın prinsiplərinə əsaslanaraq

- İndiki , keçmiş və gələcək dövr ərzində konkret tarixə bazar qiymətlərinin üçotuna əsaslanaraq

- Müəyyən vaxt ərzində inflyasiya və hiperinflyasiya indekslərinin üçotuna əsaslanaraq

Qiymətləndirməyə maraqlı yanaşma İlmir Kovere (1912) in adı ilə bağlıdır, hansı ki ləqvetmə qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsiindən çıxış edərək göstərirdiki əmlakın qiymətləndirilməsi onun dərhal reallaşmasını nəzərə almadan aparmaq mümkün deyil. O qiymətlərin aşağıdakı kimi təsnifləşdirilməsini təklif edirdi:

- Alış (faktiki) qiyməti

- Balans hesabatı tarixinə alış qiyməti

- Ləqvetmə vəziyyətində satış qiyməti

- Obyektiv satış qiyməti

- Minimal qiymət (alış və satış qiymətinin minimum dəyəri)

Ləğvetmə balansının tərtibi zamanı müsbət və mənfi qudvil problemi yaranır. Eləcə də bu yeni terminin birmənalı olması ona gətirib çıxartdığı müxtəlif müəlliflər müxtəlif cür şərh edirdilər:

- Aktivin elementləri hansıki müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafına şərait yaradır və maddi baxımdan qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Şmalenbax bu elementləri bir nömrəli kommersiya elementi adlandırırdı.

- Müəssisənin kadr heyətinin qiymətləndirilməsi- Şmalenbaxa görə bu 2 nömrəli qiymətləndirmədir. Belə ki kollektiv nəqədər keyfiyyəli və nizamlı çalışarsa onun təsərrüfat uğurlarında bir o qədər yüksək olar. Şmalenbax qudvilin 10-15 ildən bir amortizasiyasını təklif edirdi.

- Müəssisənin müştərilərinin qiymətləndirilməsi, belə ki onların varlığı müəssisənin işləməsini təmin edir. Digər tərəfdən Dome Ripertin də dediyi kimi yalnız idarəetmə heyətinin yüksək səviyyəli işi sabit müştəri bazasının artmasına səbəb olurki buda müəssisə aktivlərinin artımına gətirib çıxarır.

- Gözlənilən maliyyə nəticəsi ilə qoyulmuş kapitalın orta rentabellik dərəcəsi arasındakı fərq

- Müəssisənin dəyəri ilə onun balansının aktiv elementlərinin dəyəri arasındakı fərq

Beləliklə ləğvetmə balansının tərtibi müəssisə əmlakının real dəyərinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

Müəssisənin ləğvetmə balansının tərtibi “ mühasibat balansı, ləğvetmə müxabirləşməsi, mühasibat və ləğvetmə balansı” əsasında aparılaraq aşağıdakı 3 bölmədən ibarət olur;

Mühasibat balansının bölmələri

Ləğvetmə mühasibat müxabirləşmələri

Ləğvetmə mühasibat balansı.

Ləğvetmə balansları xüsusi müəyyən olunmuş qaydalar əsasında tərtib edilir ki, bunlarında əsas hissəsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Belə ki, əvvəlcə balans aktivinin 2-ci sonra 1-ci bölməsi üzrə olan aktivlərin onların likvidlik dərəcəsindən asılı olaraq reallaşdırılması həyata keçirilir.

Daha sonra balansın passivinin üçüncü və dördüncü bölmələri üzrə olan öhdəliklərin təmin edilməsi onların ciddilik dərəcəsindən asılı olaraq aparılır.

Mənbə çatışmazlığı vəziyyətində uyğun olaraq aşağıdakılar nəzərə alınır:

- Hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəəti
- əvvəlki illərdə bölüşdürülməmiş gəlir
- ehtiyat kapitalı
- məqsədyünlü maliyyələşdirmələr və gəlirlər
- sosial fond
- yığım fondu
- əlavə kapital
- səhmdar kapitalı

Mühasibat balansında əks olunan müəssisənin bütün əmlakı onun rəqabət qabiliyyətli kütləsini yəni aktivlərini özündə əks etdirir, hansılarki öhdəliklərdən azad və borc qoyulmuş kimi bölmələrə ayrılaraq müəssisənin bütün obyektlərini özündə birləşdirir.

Müəssisənin xalis aktivlərinə girov predmeti olan və verilmiş yaxud alınmış öhdəliklərin təmin olunmasına yönəldilən əmlakı aid edilmir.

Eləcə də müəssisə aktivlərinə borcluya mülkiyyət hüququ verməyən əmlak, icarəyə verilmiş əmlak, təkrar emala qəbul edilmiş materiallar, müəssisə işçilərinin əmlakı aid edilmir.

Öhdəliklərin təmin edilməsi özündə 5 mərhələni ehtiva edən ardıcılıqla aparılır:

1. növbədənkənar: rəqabətli istehsal, auditorların mükafatlandırılması, arbitraj və hərrac qəyyumu, müəssisə əməliyyatlarının fasiləsizliyi zərurəti ilə bağlı olan xərclər

2. Birinci növbədə; vətəndaşlar qarşısında həyat və sağlamlığa zərər vurulması qarşısında cavabdehlik, eləcə də zərərin bərpa edilməsi

3. İkinci növbədə: işçilərin əməyinin qiymətləndirilməsi, müəllif müqavilələri üzrə mükafatların ödənilməsi, qonorarların ödənilməsi

4. Üçüncü növbədə; ödəniş sənədlərinə əsasən büdcə və büdcədənkənar fondlara silinmələr

5. Dördüncü növbədə; digər pul iddialarının təmin edilməsi üçün əlavə sənədlər üzrə silinmələr

6. Beşinci növbədə; təqviç ardıcılığı əsasında digər pul iddialarının təmin edilməsi və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi.

İstənilən biznes sistemə münasibətdə qiymətləndirmədən gəlir və xərcləri müqayisə etmək şərti ilə maliyyə effektivliyinin müəyyən olunmasında istifadə edilə bilər. Nizamnamə kapitalının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə nizamnamə kapitalı ilə xalis aktivlərin nisbətini əsaslanmaqla periodik olaraq nizamnamə kapitalının dəyişilməsi ilə bağlı müvafiq qərarlar qəbul etmək lazımdır. Adətən, belə iş rüblük və səhmdarların ümumi yığıncağı tarixindən həyata keçirilir.

Ləğvetmə balansına aid aşağıdakı məsələ ilə onun qurmağa çalışaq.

İl ərzində xalis aktivlərini bir neçə dəfə artıran müəssisənin ləğvetmə balansı cədvəl 3.2

Bu nümunədə müəssisənin xalis aktivləri il ərzində $1290-500=790$ manat artmışdır.

Xalis aktivlərinin artımı (bizim misalda 790 man) çərçivəsində ən müxtəlif qərarlar verilə bilər:

- səhmlərin nominal dəyərinin artması;
- səhmlərin əlavə paketlərinin buraxılması;
- digər səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin alınması;

-hərrac və yaxud rəqabət şəraitində əsas vəsaitlərin alınması və s.

Müəssisənin xalis aktivlərinin dəyərinin artması şəraitində başqa digər iqtisadi əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi mümkündür, hansılar ki, mülkiyyətin real artırılmasının təmin olunması ilə əlaqədardır:

- törəmə müəssisələrinin yaradılması;
- törəmə müəssisələrində iştirak payının artırılması;
- digər müəssisələrin səhmlərinin alınması;
- holdingdə iştirak;
- bank kapitalında iştirak payının yaradılması və artırılması;
- birgə müəssisələrin yaradılması və yaxud iştirak payının artırılması;
- tam tərəfdaşlığın yaradılması və genişləndirilməsi;

Ləğvetmə balansının hazırlanması zamanı eyni zamanda balansda verilən məlumatların reallığa uyğunluğu geniş yoxlanılmalıdır. Ekspert qiymətlərini cəlb etməklə analitik uçot məlumatları əsasında ləğvetmə balanslarının tərtibi müəssisə aktivlərinin real bazar dəyərini müəyyənləşdirməyə uçot səhvlərini aşkara çıxarmağa və əmlak kompleksinin dəyərinin real mənzərəsini görməyə imkan verir.

II ərzində xalis aktivlərini bir neçə dəfə artıran müəssisənin ləğvetmə balansı (min manatla) cədvəl 3.4

Mühasibat balansı				Ləğvetmə yazılışları		Ləğvetmə balansı	
Hesab nomresi	Aktiv məbləğ	Hesab nomresi	Passiv məbləğ	debet	kredit	Aktiv məbləğ	Passiv məbləğ
111	400.0	-	-	-	400.0	-	-
212	50.0	-	-	-	50.0	-	-
-	-	301	500.0	-	-	-	500,0
-	-	334	240.0	-	-	-	240.0
-	-	801	400.0	-	-	-	400.0
-	-	331	150.0	-	-	-	150.0
201	70.0	-	-	-	70.0	-	-
204	540.0	-	-	-	540.0	-	-
-	-	401	180.0	180.0	-	-	-
-	-	404	200.0	200.0	-	-	-
211	405.0	-	-	-	405.0	-	-
231	100.0	-	-	-	100.0	-	-
221	320.0	-	-	265.0	70.0	1290.0	-
-	-	-	-	100.0	400.0	-	-
-	-	-	-	540.0	120.0	-	-
-	-	-	-	70.0	200.0	-	-
-	-	-	-	50.0	180.0	-	-
-	-	-	-	400.0	-	-	-
-	-	-	-	515.0	-	-	-
171	515	-	-	-	515.0	-	-
-	-	501	120.0	120.0	-	-	-
-	-	531	400.0	400.0	-	-	-
-	-	521	70.0	70.0	-	-	-
-	-	207	140.0	140.0	-	-	-
Cəm	2400	-	2400	3050	3050	1290	1290

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Keçirilmiş dörd parametr üzrə (elmi konsepsiya, qiymətləndirmənin məqsədi, istifadə şərtləri və gəlirlər/xərclər və ya aktiv/kreditor borc bazasında metodoloji yanaşmalar) 24 müxtəlif növ qiymətləndirmənin təhlili və sistemləşdirilməsi nəticəsində, aktivlərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində aşağıdakı əsas elmi istiqamətlər təyin olunmuşdur:

- mülkiyyətçi tərəfindən, balans prinsiplərinə əsaslanaraq, sərbəst qiymətləndirmə
- tarixi qiymətləndirmə
- alternativ qiymətləndirmə
- diskontlaşdırılmış qiymətləndirmə
- aktuallaşdırılmış və arbitraj qiymətləndirmə
- minimal qiymətləndirmə
- kompleks qiymətləndirmə

-Mühasibat uçotunda və, xüsusilə də, balansşünaslıqda, istifadə olunan müxtəlif aktivlər qiymətləndirilməsinin tədqiqatı, müəssisəyə və onun alıcılıq qabiliyyətinə zərəri olmadan, istifadə oluna bilən, müəssisənin iqtisadi rifahının müəyyən olunması və gəlir məbləğlərinin müəyyən edilməsi problemlərini həll etməlidir.

- Aktivlərin qiymətləndirilməsi haqqında elmi görüşlərin analitik baxışı və sistemləşdirilməsi, statik və dinamik interpretasiyada maliyyə nəticəsinin, məqsədlərin və qiymətləndirmə tətbiqi şərtlərinin müəyyən olunması üzrə müxtəlif yanaşmalara əsaslanaraq, tarixi və futuristik konsepsiyaların müsbət və mənfi mövqelərini müəyyən etməyə imkan verdi.

- Hazırlanmış aktivlərin sərbəst qiymətləndirilməsi modeli, sözün əsl mənasında, müəssisənin bazar dəyərinin (onların xalis aktivlərinin) müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

- qiymətləndirilən iqtisadi hadisə və proseslərdən asılı olaraq, hesablamalardan

Əsas aktivlərin qiymətləndirilməsi problemlərindən biri bir çox bazar iqtisadiyyatı ölkələrində, bir çox ölkələrin vergi müfəttişləri tərəfindən aktivlər və öhdəliklərin inventarizasiyası nəticələrinə edilən məcburi nəzarət şəraitində, geniş istifadə olunan ən aşağı qiymətləndirmə metodudur.

Hazırlanmış müəssisə əmlakının tarixi qiymətləndirilməsi modeli, fəaliyyət davamı və ya dayandırılması prinsipləri əsasında aktivlərin balans və xalis dəyərinin müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əmlakın tarixi qiymətləndirilməsinin təklif olunmuş modeli beş blokdan ibarətdir: tarixi qiymətləndirmə növləri, istifadə olunan mühasibat uçotu prinsipləri, qiymətləndirilən iqtisadi proseslər, xalis və ya tam aktiv şəklində müəyyən olunan nəticə, modeldə istifadə olunan əlavələr.

Hazırlanmış modelin təcrübədə istifadəsi sıfır və ləğvetmə balansları əsasında və şərti və ya real fəaliyyət dayandırılması və müvafiq qiymətlər əsasında müəssisə əmlakı dəyərinin bazar tərifini təmin etməyə imkan verdi.

Sıraya orientasiya zərurəti şəraitlərində, çoxsaylı məsələlərin həlli üçün istifadə olunan mülkiyyətin bazar qiymətləndirmələrinin müxtəlif sistemləri

Kapitalaşdırılmış gəlir, diskontlaşdırılmış pul axını üzrə aktivlərin qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin tədqiqatı prosesində, müəllif tərəfindən yeddi bolkdan ibarət olan model hazırlanmışdır:

- 16 qiymətləndirmə növü daxil edən, 3 qiymət kateqoriyası
- İstifadə olunan mühasibat uçotu prinsipləri
- Müvafiq iqtisadi proseslərin qiymətləndirilməsində kapitalaşdırılmış və diskontlaşdırılmış növdə qiymətləndirmələrin ayrıca növlərinin istifadəsi imkanı
- İki qiymətləndirmədə təqdim olunmuş xalis aktivlər
- Əlavələr sistemi
- Təsərrüfat fəaliyyətinin şərti faktlarının səbəb olduğu şərti aktivlər, qiymətləndirmənin şərtiliyi.
- Qiymətləndirilməli olan aktivlərin iqtisadi xarakteri.

Bazar şəraitlərində, müstəsna əhəmiyyəti daha yüksək etibarlılıqla ən müxtəlif iqtisadi situasiyalarda biznes dəyərinin müəyyən edilməsi kəsb etməyə başlayır, bu isə asan məsələ deyil.

Son zamanlar, firma dəyəri qiymətləndirilməsi əsasında səhmdarların rifahının qiymətləndirilməsi metodları əmələ gəlmişdir.

Təklif olunmuş modelin istifadəsi sıfır balanslar əsasında, bəzi hallarda isə, həmçinin, ləğvetmə balanslarının istifadəsi ilə, fəaliyyət göstərən biznesin bazar dəyərini və səhmdarların rifahını müəyyən etməyə imkan verəcək.

Mühasibat balansı məlumatlarına görə, bir neçə biznes dəyəri göstəriciləri müəyyən olunur: nizamnamə kapitalının, xalis aktivlərin, likvid aktivlərin, bütün aktivlərin miqdarı.

Firmanı xarakterizə edən əsas əmlak göstəricisi onun, firma aktivlərinin balans dəyərindən onun öhdəliklərinin çıxılması ilə müəyyən edilən, xalis aktivlərinin dəyəridir. Bu göstərici, sıfır və ya ləğvetmə balansı tərtibi ilə ixtisaslaşdırılmış yoxlama nəticələri üzrə nizamnamə kapitalı göstəricisindən çox, ona bərabər, ondan az ola bilər, və hətta mənfi qiymətə malik ola bilər.

Xalis aktivlərin nizamnamə kapitalını əhəmiyyətli dərəcədə üstələməsi onu göstərir ki, firma dinamik olaraq inkişaf edir, mülkiyyət toplayır, əla partnyordur, bazarda müvəffəqiyyət qazanır.

Xalis aktivlər nizamnamə kapitalının əlli faizindən az olması onu göstərir ki, firma kapitalın əhəmiyyətli hissəsini “yeyib”, itkilərə malikdir, müqavilə öhdəliklərini pozur və onun rəhbərliyinə etibar etmək çətinidir. Bu hallarda, Rusiyanın Mülki məəcəlləsi ümumi səhmdarlar toplantısının keçirilməsini, nizamnamə kapitalının icrasını və ya azaldılmasını, firmanın ləğv edilməsini, rəhbərliyin məsuliyyəti barədə qərarın qəbulunu nəzərdə tutur.

Mürəkkəb iqtisadi situasiyalarda, firma mülkiyyəti dəyərini yetəri qədər dəqiq və əsaslı şəkildə müəyyən etmək lazım olanda, maliyyə ekspertləri və auditorları ləğvetmə balansları tərtib edirlər. Təcrübənin göstərdiyi kimi, bu

cür iqtisadi situasiyalar çoxdur: hüquqi şəxsin yenidən təşkili (birləşdirmə, ayırma, çevirmə); səhmləşdirmə, auksiyon və müsabiqə satışı, müəssisənin xarici mülkiyyətçiyə reallaşdırılması; şəxsi kapitalın və onun ödənişinin təsdiq olunması; kapital restrukturizasiyasının keçirilməsi; zəmanətlərin, kreditlərin alınması və verilməsi; xarici idarənin təyin edilməsi; iflas; firmanın alıcılıq qabiliyyətinin müəyyən olunması; mülkün icazəsiz çıxması hallarının qarşısının alınması; firma dəyərinin ümumilikdə mülki kompleks kimi qiymətləndirilməsi və digərləri.

Qeyd olunmuş təcrübə bütün ölkələrdə, menecerlər tərəfindən, mülkiyyətə təsir göstərən müxtəlif iqtisadi qərarların qəbul edilməsi zamanı, geniş istifadə edilir. Mülkiyyətin, tərtib olunmuş sıfır və ləğvetmə balanslara əsaslanan, auditor təyini nəticəsində, aktivlər və öhdəliklər arasında real bazar nisbəti müəyyən olunur.

Auditor, ekspert, yüksək ixtisaslaşdırılmış mühasib, sıfır və ləğvetmə balanslar sisteminin istifadəsi əsasında dəyəri və dəyərin dəyişilməsini tərtib, təhlil edirlər.

Mövzunun geniş araşdırılmasından sonra biz ölkədə aktivlərin qiymətləndirilməsi və maliyyə hesabatlarında bunların əks olunması ilə bağlı aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1. Yeni uçot standartlarına keçidlə əlaqədar olaraq mühasibat uçotunun ehtiyatlılıq prinsipinə əməl olunmasını təmin etmək üçün qiymətləndirmələrin vaxtı-vaxtında aparılması və seçilmiş qiymətlərdən ən aşağı olanının seçilməsi.

2. Müəssisələr tarixi qiymətləndirmə modelindən istifadə etməklə aktivlərin tarixi qiymətini müəyyən etməli və onları faktiki qiymətlərlə müqayisə edərək lazımı iqtisadi və idarəetmə qərarlarını qəbul etməli.

3. BMUS-na əsasən aktuallaşdırılmış və alternativ qiymətlərdən istifadəni müəssisələrdə geniş tətbiq etmək və müəssisələrdə bunun üçün mühasib və iqtisadçılardan ibarət komissiyaların yaradılmasını təmin etmək.

4.Yaradılmış komissiyaların müəyyən etdiyi qiymətlər əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanması və bunun nəticəsində daxili və kənar invetorlara daha ədalətli maliyyə hesabatlarının təqdim olunması.

5 Daima dəyişən bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan müəssislərin qiymətləndirilməsi modelindən istifadə etməklə aktivlərin dəyərinin müəyyən edilməsi və bunun əsasında çevik idarəetmə qərarlarının verilməsi.

6.Müəssisələrin yenidən qurulması üçün sıfır balansdan geniş istifadə olunması və onun əsasında yenidən qurma və yeni investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi.

7.Ləğvetmə zamanı istər səhmdarların istərsədə digər maraqlı şəxslərin maraqlarını təmin etmək üçün ləğvetmə balansının tərtib olunması və bunun əsasında ləğvetmə haqqında qərarları qəbul olunması.

8.Ölkəyə yeni investorların cəlb olunması üçün BMHS-na əsasən balans və digər hesabat formalarının hazırlanması və beynəlxalq maliyyə bazarı iştirakçılarının bu yollar ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu üçün lazımı şəraitin yaradılması.

İstifadə olunmuş Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı– 1995-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasını "Mühasibat uçotu haqqında" qanun Bakı 2004
3. Beynəlxalq uçot və hesabat standartı Bakı 2003
4. Milli mühasibat uçotu standartı Bakı 2007
5. S.M. Səbzəliyev Mühasibat (maliyyə) hesabatı Bakı 2003
6. Q.Abbasov, S.M.Səbzəliyev , Ə.Daşdəmirov V Quliyev, Ə.Sadiqov Mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı-2003
7. Альбрехт С., Венц Дж., Уильяме Т., Мошенничество. Луч света на темные стороны бизнеса / Пер. с англ. СПб: Питер, 1995. - 400 с.
8. Афанасьев А.А. Основы построения бухгалтерского баланса. - М.: Госфиниздат, 1952.-218с.
9. Бакаев А. О реформе системы бухгалтерского учета в России // Экономика и жизнь. - 1997 - № 33. - с. 20-21.
10. Баскакова М.А. Толковый юридический словарь бизнесмена - 6-е изд., перераб. и допол. - М.: Финансы и статистика, 1994. - 640 с.
11. Безруких П.С., Вербов Г.Д., Кашаев А.Н. Курс бухгалтерского учета. - М.: Финансы, 1977.-276с.
12. Безруких П.С., Кондраков Н.П., Палий В.Ф. и др. Бухгалтерский учет. - М.: Бухгалтерский учет, 1994. - 478с.
13. Бизнес за рубежом / Пер. с англ. - М.: Финансы и статистика, 1991. - 148с.
14. Блатов Н.А. Балансоведение. Л.: Экономическое образование, 1928.- 283с. Ю.Блатов Н.А. Баланс промышленного предприятия и его анализ. - Л.. 1940.-182с.

15. Шмаленбах Э. Счетные планы. Опыт универсальной классификации счетов производственных предприятий: Пер. с на. - Л.: Экономическое образование, Красная газета. - 1928. - 93 с.
16. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996.- 638 е.: ил.
17. Колас Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Проблемы, концепции и методы: Учеб. пособие / Пер. с франц./ Под ред. проф. Я.В. Соколова. - М.: ЮНИТИ, 1997. - 576 с.
18. Ковалев В. В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. - М.: Финансы и статистика, 1996.- 432с.: ил.
19. Вейцман Н.Р. Балансы капиталистических предприятий и их анализ. Изд.3-е доп. -М.: Внешторгиздат, 1962. - 282с.
20. Волков Н.Г. Новый этап реформирования бухгалтерского учета в Российской Федерации: что предусмотрено на 1998.// Гл. бухгалтер. - 1998 -№ 1-е. 8-15.
21. Галаган А.М. Счетоводство в его историческом развитии. -М.: Государственное изд., 1927. - 142с.
22. Галаган А.М. Основы бухгалтерского учета. -М.: Госпланиздат, 1939 — 182с.
23. Гражданский кодекс Российской Федерации. - Санкт-Петербург: Предприниматель Михайлов В.А., 1997 - 551с.
24. Данилевский Ю.А., Мезенцева Т.М. Финансовый контроль в отраслях народного хозяйства при различных формах собственности. - М.: Финансы и статистика, 1992. - 218с.
25. Директивы европейского экономического сообщества и гармонизация стандартов. / Пер. с англ. - Белгород: Белаудит, 1993.-т. 1. - 87с.
26. Додонов А.А. Управление производством и учет. //Коммунист, 1976 - №1.- с.32-40.

Referat

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin başlıca problemi iqtisadiyyatı bazar münasibətləri relsinə keçirmək, onun sabit və səmərəli inkişafını təmin etməkdən ibarət idi. Bunun üçün keçən əsrin ortalarından başlayaraq ciddi və müntəzəm islahatlar həyata keçirildi. İqtisadiyyatda müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, torpaq islahatlarının aparılması və onun başa çatdırılması, xarici investisiyanın cəlb olunması bunun üçün müvafiq iqtisadi və normativ bazanın yaradılması, iqtisadi mexanizimlərin bazar iqtisadiyyatına uyğun işlənb hazırlanması, və s. tədbirlər həmin iqtisadi islahatların tərkib hissəsidir. Bütün bunlar, habelə xarici ölkələrlə, firmalarla, şirkətlərlə sıx əməkdaşlıq iqtisadi inteqrasiyanın güclənməsi və bunların nəticəsi kimi iqtisadi informasiyanın hədsiz artması yeni bazar mexanizimlərində istifadə olunması zəruriliyini artırdı. Belə mexanizimlərdən biridə mühasibat uçotu və hesabatıdır. Mühasibat uçotunun da beynəlxalq standartlara cavab verməsi üçün əməli tədbirlərin görülməsi zərurəti qaçınılmaz oldu ki bunun üçündə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Bu tədbirlərdən ən başlıcası isə 2004-ci ildə "Mühasibat uçotu haqqında" qanunu misal göstərmək olar. Bu qanunun qəbulu artıq ölkəmizdə beynəlxalq standartlar əsasında MMUS-nın hazırlanması üçün yaxşı zəmin yaratdı.

Ölkəmizdə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi ilə əlaqədar mühasibat uçotunun bu və ya digər həlqələrində beynəlxalq standartlar uyğunlaşdırılması ölkəmizin uçot sisteminin əsas vəzifələrindən biridir. Belə ki, əgər son hesabatları beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə hazırlamaq istəyiriksə bu hesabatların hazırlanmasına qədər olan mərhələləridə onun tələblərinə uyğunlaşdırmalıyıq. Bu və ya digər dediyimiz həlqələrə nəzər yetirsək əsas həlqələrdən biridə hesabatların əsasını təşkil edən aktivlər və onların qiymətləndirilməsidir. Aktivlər hal hazırda müəssisədə mövcud olan və

gələcəkdə müəssisəyə gəlir gətirəcək deyə tərif veririksə hal hazırda müəssisədə mövcud olan aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Disertasiya işinin başlıca məqsədi Yeni mühasibat standartlarının əsas xarakterik xüsusiyyət olan düzgün əks etdirmə prinsipinə əsasən aktivlərin düzgün qiymətləndirilməsi və uçotunun modelləşdirilməsi istiqamətində konkret praktiki araşdırmaların aparılması və aparılan araşdırmalara əsasən elmi nəticələrin əks olunmasıdır.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Tədqiqat işi 3 fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər bir fəsilin qısa olaraq şərhə aşağıdakı şəkildədir.

Aktivlərin və mülkiyyətin qiymətləndirilməsinin iqtisadi məzmunu və nəzəri əsasları. Tədqiqatlar göstərir ki, mövcud olan xarici və ölkə iqtisadi ədəbiyyatlarında uçot və hesabatın nəzəri məsələlərinə dair dərsliklərdə, monoqrafiyalarda, məqalələrdə və digər mənbələrdə aktivlərin tam geniş şəkildə tərfi verilməmişdir. Belə ki, aktivlərin iqtisadi mahiyyəti yalnız onların ayrı-ayrı tərkib hissələrinin, bu və ya digər hesabat formalarında əks etdirilmə xüsusiyyətinə görə iqtisadi xarakteristikası verilmişdir. Başqa cür ifadə etsək aktivlər bütöv bir kateqoriya kimi tədqiq edilib qiymətləndirilməmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, son dövrlərə qədər respublikamızda dərc olunan uçot və hesabat dair dərslik və dərs vəsaitlərində "qeyri-maddi aktivlər" istisna olmaqla aktiv anlayışı ümumiyyətlə işlədilmirdi.

İki hesablı qeyd prinsipləri üzərində qurulmuş mühasibat uçotu paradigması ona gətirib çıxardı ki, mühasibat uçotu nəzəriyyəçiləri və praktikləri, ehtiyat, fəaliyyətin davamı və s. prinsiplərinə əsaslanaraq, 50-ə yaxın müxtəlif qiymətləndirmə növləri təklif etdilər. Qiymətləndirmələrin və onların təsnifatlarının bir sıra konsepsiyaları ortaya çıxdı.

Homberg qiymətləndirməni uçot məqsədləri ilə əlaqələndirdi və qiymətləndirmə növlərinin ilk təsnifatlarından birini verdi:

9. ilkin;
10. bazar;
11. bərpa edici;

Sıfır balans hesabatlarından istifadə edilən şəraitdə mülkiyyətin qiymətləndirilməsi .Alternativ, aktuallaşdırılmış və alternativ qiymətlərin modeli aşağıdakı yeddi bloku özündə birləşdirir.

8. Qiymətləndirmə növləri;
9. Mühasibat uçotu prinsipləri;
10. Qiymətləndirilən iqtisadi proseslər;
11. Xalis aktivlər;
12. Ehtimallar (mülahizələr)
13. Qiymətlər;
14. Balans hesabatları;

Modeldə, aid edilən 17 növdən üç kateqoriya qiymətlər tədqiq edilir.

4. Alternativ qiymətlər;
5. Aktuallaşdırılmış qiymətlər
6. Arbitraj qiymətlər.

Aktivlərin müxtəlif mövqelərdən qiymətləndirilə biləcəklərinə görə, investorların və maliyyə hesabatının digər istifadəçilərinin maraqlarında, bir neçə göstəricilər üzrə qiymətləndirmə nəzərdə tutmaq lazımdır. Məsələn, maya dəyəri, müəyyən hallarda, cari qiymətləndirməni əvəz edir, o isə, öz növbəsində, gələcək pul gəlirlərinin qiymətləndirməsi kimi çıxış edə bilər

İkinci blok: Mühasibat uçotunun istifadə olunan prinsipləri:

- ehtiyat;
- əhəmiyyət;
- fəaliyyətin davamı;
- əlavələr.

Firmanın qiymətləndirilməsində sıfır və ləğvetmə balans hesabatları sistemlərindən istifadə .Son dövrlərdə sıfır və ləğv etmə balansının istifadə

olunmasına kəskin şəkildə maraq artmışdır. Bu barədə 3 konsepsiyanın meydana çıxması daima auditor-mühasibat sferasında mübahisə doğurur.

Birinci konsepsiya. Aktivlərin tarixi və yaxud bazar qiyməti ilə qiymətləndirilməsi üzrə mübahisələr bir çox ölkələrdə, xüsusən ABŞ-da davam edir. Fransız professoru Jak Rişar bu məsələ ilə bağlı qeyd edir: "Aktivlər üzrə bizim konsepsiyanın ilk mövqeyinə görə mühasibat, hər şeydən əvvəl investisiya olunan kapitalın rentabelliğini ölçməyə imkan verməlidir.

İkinci konsepsiya. Müəssisələrin qlobal rentabelliği anlayışı dəyişikliyə uğrayır. Çoxsaylı göstəriciləri əvəzinə, mühasibat uçotunun problemləri üzrə 15-ci Ümumdünya mühasiblərin konqresində müdafiə olunan yeni göstərici-qlobal rentabellik göstəricisi meydana çıxmışdır.

Üçüncü konsepsiya Uçotda GAAP prinsiplərindən maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının (MHBS) tələblərindən istifadəyə əsaslanır. Bu konsepsiya həm respublika müəssisələri, həm də bir çox ölkələrin müəssisələri üçün mühümdür.

Nəticə. Disertasiya işinin Nəticə hissəsində isə araşdırılan tədqiqatın nəticələri qeyd olunmuşdur.

Keçirilmiş dörd parametr üzrə (elmi konsepsiya, qiymətləndirmənin məqsədi, istifadə şərtləri və gəlirlər/xərclər və ya aktiv/kreditör borc bazasında metodoloji yanaşmalar) 24 müxtəlif növ qiymətləndirmənin təhlili və sistemləşdirilməsi nəticəsində, aktivlərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində aşağıdakı əsas elmi istiqamətlər təyin olunmuşdur:

- mülkiyyətçi tərəfindən, balans prinsiplərinə əsaslanaraq, sərbəst qiymətləndirmə
- tarixi qiymətləndirmə
- alternativ qiymətləndirmə
- diskontlaşdırılmış qiymətləndirmə
- aktuallaşdırılmış və arbitraj qiymətləndirmə
- minimal qiymətləndirmə
- kompleks qiymətləndirmə

